

DE PvdA MAAKT ER MEER WERK VAN

DE PEN VAN HET VOLK

Welke rol vervulde de burgerbrief in het contact tussen de PvdA en haar kiezers in de periode 1966-1971?

ABSTRACT

In de historiografie over de Partij van de Arbeid wordt gesteld dat de pressiegroep Nieuw Links tussen 1966 en 1971 het contact met het electoraat verloor. Dit artikel geeft inzicht in de reacties van kiezers op deze representatiekloof. Daarvoor worden de brieven aan de partijvoorzitters Sjeng Tans en Anne Vondeling onderzocht. De vraag luidt: welke rol vervulde de burgerbrief in het contact tussen de PvdA en haar kiezers tussen 1966 en 1971? Achtereenvolgend worden persoonlijke verzoeken, commentaren, emotionele betrokkenheid en reacties van de voorzitters geanalyseerd. De brieven weerspiegelen de groeiende invloed van de media op het politieke bewustzijn en de uitbouw van de verzorgingsstaat in de jaren zestig. Terwijl de burgerbrief een effectief middel was voor burgers om onrechtvaardigheden in het overheidsbeleid aan te kaarten bij de PvdA, bleek het minder doeltreffend voor partijleden om invloed uit te oefenen op het partijbeleid. Zo kon een verwijdering plaatsvinden van een deel van de achterban.

Vincent van de Griend, s4520513

Masterscriptie Actuele Geschiedenis 2015-2016

De pen van het volk

Welke rol vervulde de burgerbrief in het contact tussen de PvdA en haar kiezers in de periode 1966-1971?

V. W. van de Griend

Studentnummer: 4520513

Dennenstraat 10, 6543 JT Nijmegen

Contact: 0642561377, vincent_vd_griend@hotmail.com

Masterscriptie Actuele Geschiedenis

20 ECTS

Dr. H.G.J. Kaal (Politieke Geschiedenis)

Inleverdatum: 4-7-2016

Inhoudsopgave

Inleiding	3
1. 'Ik wil u een probleem voorleggen, waar ik niet uitkom': persoonlijke verzoeken	7
2. '[D]e volgende opmerkingen [...] bedoeld als een bijdrage in de discussie': commentaren	10
3. 'Ik heb tenminste mijn ergernis gelucht': emoties in de brieven	15
4. 'Vanzelfsprekend wordt deze niet zonder meer terzijde gelegd': reacties van de voorzitter	22
Conclusie	31
Bijlage	33
Literatuurlijst	34
Lijst van archivalia	36

Inleiding¹

In het jaar 1966 verkeerde de Partij van de Arbeid (PvdA) in een crisis. Zowel de Statenverkiezingen in maart, als de gemeenteraadsverkiezingen in juni werden verloren. De partijvoormannen verbonden de crisis aan een breder gevoelde politieke malaise sinds het begin van de jaren zestig. De 'lange lijnen tussen burger en bestuur, ondoorzichtigheid van de politiek en de geslotenheid van politieke partijen' werden als vaste problemen van de democratie beschouwd.² Bovendien bleken Nederlandse kiezers en voornamelijk jongeren tussen de achttien en vijfendertig jaar niet in de PvdA geïnteresseerd.³ In reactie op de verkiezingsnederlagen presenteerde een groep PvdA-jongeren zich met de publicatie van hun manifest *Tien over Rood* in oktober 1966 als de beweging Nieuw Links. Deze beweging binnen de partij pleitte voor een linkere partijkoers om de politieke duidelijkheid te vergroten. Daarnaast wenste de beweging de interne partijstructuur te verjongen en te democratiseren.⁴ Vanaf 1967 verwierf Nieuw Links toenemende invloed binnen het partijbestuur en verzorgde ze een radicalere stellingname van de partij.

In de historiografie zijn echter vraagtekens gezet bij het electorale succes van Nieuw Links. Nieuw Linkser Hans van den Doel betwijfelde later het effect van de koerswijziging 'waarmee wij honderdduizenden arbeiders [...] van ons dreigden te vervreemden'.⁵ Ook de politicoloog Van Praag toont met behulp van resultaten uit toenmalige opinieonderzoeken aan dat de linkere partijkoers niet eenduidig werd gewaardeerd door de kiezers.⁶ De onderzoeksresultaten verdwenen echter in de bureauladen van het hoofdbureau in Amsterdam.⁷ Als een gevolg daarvan bleef de groep vernieuwers blind voor de toenemende verwijdering van het electoraat met wie zij de band juist wilde versterken.

De kiezers hadden echter nog een ander middel tot hun beschikking om hun mening over de partij uit te spreken: de burgerbrief. De historicus Zimmermann definieert de burgerbrief als 'schrijven uit de bevolking' gericht aan politici waarin 'politieke stemmingen, beschouwingen [en] meningen gespiegeld worden'.⁸ Dit medium heeft in de Nederlandse geschiedschrijving over de sociaaldemocratie echter geen aandacht gekregen. Een verklaring voor de geringe aandacht zou kunnen zijn dat deze periode voornamelijk vanuit het perspectief van de politieke elite is beschreven.⁹ Bovendien hebben verschillende van die voormannen met publicaties en memoires zelf een belangrijke bijdrage geleverd aan dit historiografische perspectief op deze periode.¹⁰ Daarin bestaat geen aandacht voor brieven als spiegel van politieke meningen uit het electoraat. Tekenend daarvoor

¹ Dit onderzoek komt voort uit een eerdere studie naar burgerbrieven aan de PvdA voor het onderzoekscollege 'Op zoek naar burger' onder leiding van Dr. Harm Kaal (Radboud Universiteit 2015). In dit onderzoek is gebruik gemaakt van een ander en omvangrijker archiefcorpus. Citaten uit de brieven zijn zonder correcties overgenomen, zodat de originele toonzetting behouden blijft. Verduidelijkingen door de auteur zijn te herkennen aan de toevoeging 'VvdG'. Uit privacyoverwegingen wordt bij de verwijzing naar brieveschrijvers en niet-publieke personen gebruik gemaakt van hun initialen. De volledige namen zijn bij de auteur bekend.

² W. de Jong, *Van wie is de burger? Omstreden democratie in Nederland, 1945-1985* (Enschede, 2014) 154.

³ Ph. Van Praag jr., *Strategie en illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA (1966-1977)* (Amsterdam, 1991) 27.

⁴ Ibidem, 41.

⁵ H. van den Doel, geciteerd in: L. Koeneman, *Nieuw Links in de Partij van de Arbeid* (Groningen, 1979) 25.

⁶ Van Praag, *Strategie en illusie*, 75. Zie ook: J.C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam, 1995) 197.

⁷ Ibidem, 79.

⁸ H-P Zimmermann, 'Lebenswelt und Politik. Bürgerbriefe an Helmut Schmidt 1982', in: P. Janich, *Humane Orientierungswissenschaft. Was leisten verschiedene Wissenschaftskulturen für das Verständnis menschlicher Lebenswelt?* (Würzburg, 2008) 203-226, 203.

⁹ G. Voerman, 'Partijcultuur in Nederland. Naar nieuwe invalshoeken in de studie van de politieke partij', in: G. Voerman en D.J. Wolfram (red.), *Benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Groningen, 2006) 43-49, 43.

¹⁰ André van der Louw, *Op de huid van de tijd. Herinneringen* (Amsterdam, 2001); M. Mevius, L. Booij en E. van Bruggen (red.), *Hier: de Partij van de Arbeid! Vijftig jaar geschiedenis in interviews* (Amsterdam, 1996).

zijn de politieke beschouwingen van de PvdA-voorzitter tussen 1969 en 1971, Anne Vondeling uit 1968. Terwijl hij tijdens zijn politieke carrière meermaals brieven ontving, leek hij voornamelijk geïnteresseerd in de resultaten van het moderne opinieonderzoek.¹¹

Ondanks de geringe aandacht die deze contactvorm van historici heeft gekregen, zijn er veel burgerbrieven bewaard gebleven in de PvdA-archieven. Dit artikel onderzoekt of in dat schrijven ook uiting werd gegeven aan de verwijdering en onvrede van de kiezers die de partijelite destijds veronderstelde. De vraag luidt: welke rol vervulde de burgerbrief in het contact tussen kiezers en de PvdA in de periode 1966-1971? Reacties op interne discussies kwamen terecht bij de partijvoorzitter die 'volledig verantwoordelijk' werd gehouden voor 'de kwaliteit van de landelijke communicatie', zoals een briefschrijver het formuleerde.¹² Daarom staan de brieven gericht aan de achtereenvolgende partijvoorzitters Jean (Sjeng) Tans en Anne Vondeling in de tweede helft van de jaren zestig centraal.¹³ Het startpunt van het onderzoek ligt bij het jaar 1966, waarin Nieuw Links haar standpuntenprogramma publiceerde. Met de verkiezing van Nieuw Linkser André van der Louw tot opvolger van Anne Vondeling in de functie als partijvoorzitter in 1971 was Nieuw Links volledig geïntegreerd. Dit vormt het eindpunt van de onderzoeksperiode.

In totaal zijn er honderdvierentachtig brieven uit deze periode onderzocht. Daarvan zijn er honderdeenenvijftig (82,5%) door mannen geschreven en twintig (10,8%) door vrouwen. Vijf brieven zijn door van families of paren gestuurd. De verzameling bevat daarnaast vier anonieme brieven waarin gegevens van de afzender moedwillig ontbraken en vier van onbekenden die hun adressen per ongeluk vergaten of hun namen onleesbaar schreven. Net iets meer dan de helft (vierennegentig) van het totale aantal schrijvers was lid van de PvdA. Daarnaast wezen nog eens eenendertig (16,8%) schrijvers zonder lidmaatschap op hun actieve stemgedrag of andere politieke activiteit. Slechts een enkeling liet weten nooit te stemmen.¹⁴ Dit geeft aan dat minstens twee derde van de post die de PvdA-voorzitters kregen uit het reeds politiek actieve deel van de bevolking kwam.

Van eenenzestig (32%) briefschrijvers was het mogelijk hun leeftijd te achterhalen.¹⁵ De leeftijd van jongeren en burgers van middelbare leeftijd moest regelmatig worden afgeleid uit biografische aanwijzingen zoals 'ik studeer nog' of 'ik heb net de stemgerechtigde leeftijd behaald'. Bij de ouderen was dit over het algemeen eenvoudiger, omdat schrijvers boven de vijftien jaar hun leeftijd expliciet noemden. Binnen de verzameling brieven met vermelding van leeftijd waren jongeren (tot 35 jaar) in de minderheid (vijftien van de negenenvijftig, 24,5%), terwijl er net zoveel brieven van volwassenen (drieëntwintig van de negenenvijftig, 39%) als van ouderen (drieëntwintig van de negenenvijftig, 39%) zijn ingesloten. Als gevolg van deze diversiteit is een verdere statistische analyse nauwelijks mogelijk.¹⁶ In de navolgende vier paragrafen wordt telkens een specifiek deel van dit onderzoeksmateriaal op kwalitatieve wijze benaderd.

Ten eerste wordt aandacht besteed aan persoonlijke verzoeken. In deze brieven verzochten de schrijvers de partijvoorzitters om hulp voor hun (alledaagse) problemen. In navolging van historicus Marnix Beyen wordt het cliëntelistische karakter van deze brieven onderzocht. Onder cliëntisme wordt

¹¹ A. Vondeling, *Nasmaak en voorproef. Een handvol ervaringen en ideeën* (Amsterdam, 1968) 12, 23, 169.

¹² Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief PvdA, 367^c Tans okt. 1967-jan. 1968. Brief van A. B. en B. B.-van Z., 6-12-1967.

¹³ IISG, Archief PvdA ARCH01125, inv.nr. 365-367 Correspondentie van Tans als partijvoorzitter; 373-375 Correspondentie van A. Vondeling, voorzitter vanaf maart 1969.

¹⁴ Ibidem, 374^b Correspondentie A. Vondeling maart 1970. Brief van J. de B., maart 1970.

¹⁵ Onder 'jongeren' versta ik kiezers tussen 18 en 35 jaar. Zie Vondeling, *Nasmaak en voorproef*, 16. Tot 'ouderen' worden hier briefschrijvers met een leeftijdsvermelding van boven de 65 jaar gerekend of aan de hand van een verwijzing naar dergelijke status als zoals 'pensioengerechtigde'. Zie Zimmermann, 'Lebenswelt und Politik', 205 (voetnoot 3).

¹⁶ Zimmermann, 'Lebenswelt und Politik', 205.

verstaan de 'distributie van specifieke baten aan individuen of groepen in ruil voor politieke steun'.¹⁷ Volgens Beyen draagt deze cliëntelistische relatie bij aan een politisering (*politicization*) of 'a growing critical awareness of power-relationships in society', omdat "ordinary' citizens addressing the MP of their constituency, are unavoidably (...) confronted with the world of politics and invited to engage with it."¹⁸ Volgens de Duitse historica Fenske, die onder andere burgerbrieven aan de minister-president van Nedersaksen analyseert, kunnen verzoeken uit de jaren zestig niet los worden gezien van de toenemende welvaart.¹⁹ De verzoeken aan de PvdA worden daarom onderzocht in relatie tot de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat in deze periode.

Ten tweede staan commentaren centraal. Kenmerkend voor dit soort commentaarbrieven is dat ze geen vragen bevatten, maar een stellingname van de schrijver ten opzichte van de politiek.²⁰ Er wordt onderscheid gemaakt tussen twee soorten commentaren. Enerzijds brachten de schrijvers in hun commentaren marginale kwesties onder de aandacht van de partijvoorzitters. Anderzijds namen voornamelijk partijleden met het schrijven van een commentaar een standpunt in, in de discussie over de partijkoers. Met Beyen zal worden aangetoond dat deze commentaren een duidelijke politisering weergeven.²¹ Bovendien gaven in beide gevallen de media aanleiding voor het schrijven van deze commentaren. Ook aan die politiserende invloed van de media wordt speciale aandacht besteed.

Ten derde wordt de emotionele betrokkenheid van schrijvers in de brieven gethematiseerd. Terwijl PvdA-leiders in de jaren zestig politieke desinteresse onder het Nederlandse kiezersvolk vreesden, meenden andere politici dat kiezers hun keuze lieten afhangen van de 'indruk die zij op het moment zelf van de politiek kregen'.²² Dit roept de vraag op welke emotionele betrokkenheid in de brieven aan de PvdA werd geuit. Die vraag staat centraal in het derde hoofdstuk. Volgens de historici Remieg Aerts en Harm-Peer Zimmermann geven emoties ook uiting aan wat de briefschrijvers als wenselijke of 'goede politiek' beschouwden.²³ Dit normatieve potentieel zal worden verbonden aan de botsing tussen verschillende repertoires in de jaren zestig. Geschiedschrijver Wim de Jong definieert 'repertoires' als 'clusters van ideeën, praktijken en stijlelementen met betrekking tot politiek die in de politieke strijd worden ingezet'.²⁴ Er wordt aan de hand van de geuite emoties in brieven aangetoond dat burgers aan het eind van de jaren zestig verschillende verwachtingen hadden over het handelen van de partijvoorzitters.

Ten vierde staan de reacties van de PvdA-voorzitters op de ingekomen burgerpost en de daarin geuite verwachtingen centraal. Fenske benadrukt dat de brieven in potentie een verstorende werking konden hebben op de parlementaire processen, omdat de politicus werd aangespoord om zijn werkzaamheden te onderbreken ten behoeve van de afhandeling van ingekomen stukken.²⁵ Beyen wijst er op dat deze reacties meer en minder actief konden zijn en dat politici bovendien niet slechts een speelbal waren van de burgerwensen.²⁶ Aan de hand van bewaard gebleven antwoorden van de voorzitters wordt bepaald in hoeverre de voorzitters actie ondernamen ten behoeve van de briefschrijvers en waar zij grenzen stelden aan de burgerverwachtingen.

¹⁷ J. Hopkin, 'Clientelism and party politics', in: R. Katz and W. Crotty (eds.), *Handbook of party politics* (London, 2006) 406-423, 406.

¹⁸ Beyen, 'Clientelism and politicization', 20.

¹⁹ M. Fenske, *Demokratie erschreiben. Bürgerbriefe und Petitionen als Medien politischer Kultur 1950-1974* (Frankfurt am Main, 2013) 222.

²⁰ Ibidem, 85.

²¹ Beyen, 'Clientelism and politicization', 26.

²² H. te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam, 2002) 204.

²³ R. Aerts, 'Emotie in de politiek. Over politieke stijlen in Nederland sinds 1848', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* 5 (2003) Emotie in de Politiek, 12-25, 16; Zimmermann, 'Lebenswelt und Politik', 222-223.

²⁴ De Jong, *Van wie is de burger?*, 21.

²⁵ Fenske, *Demokratie erschreiben*, 21.

²⁶ Beyen, 'Clientelism and politicization', 30.

Tot slot wordt op basis van de wederzijdse verwachtingspatronen van burgers en de partijvoorzitters bepaald welke functie de burgerbrief had in het kader van contra- of tegendemocratie (*counter-democracy*). Dit begrip van de Franse politicoloog Pierre Rosanvallon houdt geen anti-democratie in, maar een corrigerend tegengewicht door burgers op de bestuurlijke werkzaamheden in een representatieve democratie via vormen van protest (*distrust*).²⁷ Burgers kunnen via drie verschillende vormen binnen en buiten de geïnstitutionaliseerde kaders invloed of druk uitoefenen op het politieke bestuur.²⁸ Ten eerste via toezicht of controle op de politiek. Dit toezicht kan vorm krijgen alert burgerschap of mobilisatie (*vigilance*), waarbij politieke handelingen door burgers nauwlettend in de gaten worden gehouden. Toezicht behelst daarnaast het aanklagen (*denunciation*) van grensoverschrijdend gedrag, dat de autoriteiten tot een correctie dwingt. Tot slot beslaat toezicht de evaluatie (*evaluation*) van het werk van bestuurders. Ten tweede kunnen burgers de uitvoer van voorstellen preventief verhinderen (*prevention*). Ten derde kunnen de burgers zorgen dat autoriteiten correcties naleven via de rechterlijke macht (*people as judge*). Door in de conclusie te toetsen of de burgerbrief een vorm is van tegen-democratie, kan de rol van de burgerbrief in het contact tussen de PvdA en haar achterban beter worden begrepen.

²⁷ P. Rosanvallon, *Counter-democracy. Politics in an age of distrust* (Cambridge, 2008) 8.

²⁸ Ibidem, 8-16, 290.

1. 'Ik wil u een probleem voorleggen, waar ik niet uitkom'²⁹: persoonlijke verzoeken

Een tiende van de brieven gericht aan de partijvoorzitters bestond uit persoonlijke verzoeken. Beyen onderscheidt drie belangen waarvoor de verzoeken geschreven worden, al kunnen briefschrijvers zich op meerdere belangen tegelijk beroepen. Dat zijn het persoonlijke belang, collectief belang en algemeen belang.³⁰ De eerste categorie draagt een puur cliëntelistisch karakter. Onder cliëntisme wordt verstaan 'the distribution of selective benefits to individuals or (...) groups in exchange for political support'.³¹ Typerend voor dergelijke verzoeken is dat de briefschrijvers politici om hulp vragen bij problemen in hun persoonlijke omgeving in ruil voor politieke steun. Vanwege het cliëntelistische karakter dragen ook deze persoonlijke verzoeken bij aan de politisering van aspecten in het dagelijkse leven.³² Politisering (*politicization*) houdt een 'groeïend kritisch bewustzijn van machtsrelaties in de samenleving' in.³³ Ook verzoeken met een collectief of algemeen belang dragen een politiserend effect omdat "ordinary" citizens addressing the MP of their constituency, are unavoidably (...) confronted with the world of politics and invited to engage with it'. In dit hoofdstuk wordt dit raster van politisering en cliëntisme over de verzoekschriften aan de partijvoorzitters heen gelegd.

De persoonlijke verzoeken die bij de Partij van de Arbeid binnenkwamen, werden doorgaans geschreven naar aanleiding van concrete noden of behoeften van de schrijver. Zo schreef iemand voor rehabilitatie na ontslag bij de PTT en een fruitkweker over de erbarmelijke financiële omstandigheden waarin hij leefde.³⁴ De meeste verzoeken handelden echter over persoonlijk ervaren onrecht ten aanzien van de hoogte en reikwijdte van sociale voorzieningen. '[O]m dat wij voor bijstand net niet in aanmerking komen, dus ook geen vrij, radio en TV hebben en toch ook nog graag met vakantie willen naar een van de NVV oorden in ons land', wendde een PvdA-vrouw met financiële zorgen zich tot Vondeling: 'met deze inkomen kunnen wij dit niet'.³⁵ Ene S. schreef ook aan de partijvoorzitter nadat hij zich door de staat benadeeld voelde in de hoogte van zijn WAO-uitkering: [o]ndanks mijn invaliditeit zal ik nu genoodzaakt zijn een "job" te zoeken, waardoor onze inkomsten enigszins op het peil blijven, waarop wij gewend zijn te leven'. 'Moge u eraan medewerken,' sloot hij af, 'dat dergelijke grove onrechtvaardigheden uit de weg worden geruimd'.³⁶

Dat de verzoeken zich vooral bepaalden tot vermeende onbillijkheden in de sociale voorzieningen, moet worden begrepen in relatie tot de historische ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat na de oorlog. In de eerste helft van de jaren zestig werd de opbouw van de sociale voorzieningen in Nederland voltooid.³⁷ De centrale overheid voorzag in en was verantwoordelijk voor een materieel bestaansminimum door middel van sociale wetgeving zoals de Algemene Ouderdomswet (AOW), de Wet op de Arbeidsongeschiktheid (WAO) en de ziektefondswet. De brieven

²⁹ IISG, Archief PvdA, Vondeling (1968) jan.-maart 1969. Brief van R.H. San, 12-3-1969.

³⁰ Beyen, 'Clientelism and politicization', 27.

³¹ Hopkin, 'Clientelism and party politics', 406.

³² Fenske, *Demokratie erschreiben*, 17.

³³ Beyen, 'Clientelism and politicization', 27.

³⁴ IISG, Archief PvdA, 365^B Tans maart-april 1966. Brief van H.K.P. W., 6-1-1966; Ibidem, brief van C.P. W., 6-2-1970.

³⁵ Ibidem, 374^a Correspondentie A. Vondeling jan.-feb. 1970. Brief van A. H.-D., 9-2-1970.

³⁶ Ibidem, 366^d Corr. J.G.H. Tans okt.-nov. 1966. Brief van G. S., 8-10-1965.

³⁷ R. Engbersen en A. Sprinkhuizen, 'Welzijnsbeleid tussen flexibiliteit en versnippering', in: W. Trommel en R. Van der Veen (red.), *De herverdeelde samenleving. De ontwikkeling en herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat* (Amsterdam, 2004) 217-242, 225. Zie ook: C.J.M. Schuyt, *Noden en wensen. De verzorgingsstaat gezien als een historisch fenomeen* (2de Van Doornlezing Rotterdam, 2013) 13. Volgens socioloog Kees Schuyt eindigde de opbouwfase van de verzorgingsstaat in 1965 met de Algemene Bijstandswet of in 1966 met de aanvaarding van de Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) door de Tweede Kamer.

maken duidelijk dat niet alle burgers meenden dat zij profiteerden van de welvaart die in de voorgaande jaren was opgebouwd en dat zij de overheidsbestuurders daarvoor verantwoordelijk hielden.

Het is mogelijk de sociaaleconomische achtergrond van deze verzoekschrijvers te achterhalen, omdat de verzoeken doorgaans biografische uiteenzettingen van enkele kantjes bevatten. Men zette daarin de nijpende situatie zo volledig mogelijk uiteen, zodat de partijvoorzitter overtuigd raakte van de urgentie om in te grijpen. Uit die levenslopen blijkt dat de betreffende bedes voornamelijk afkomstig waren van laagopgeleiden, alleenstaanden, werklozen of gepensioneerden en invaliden van middelbare of hogere leeftijd. Fenske duidt deze groep aan als 'personen met een afstand tot de politiek' (*politikferne*), die 'over een gering sociaal en economisch kapitaal beschikten'.³⁸ Het schrijven van een brief bood deze groep een buitenkans om in direct contact te treden met een politicus: '[z]o konden mensen die politiek niet meetelden toch hun stem laten horen', betoogt de sociologe Rineke van Daalen.³⁹ De burgers hoopten de politicus voor zich te winnen, zodat hij zijn invloedrijke positie zou aanwenden om hun persoonlijke zaak te behartigen.⁴⁰

Het is niet toevallig dat deze groepen hun verzoeken met betrekking tot sociale voorzieningen aan de voorzitter van de PvdA stuurden. De partij profileerde zich in de jaren zestig als voorvechter van de minderbedeelde groepen in de samenleving. De toenemende welvaart per hoofd van de Nederlandse bevolking aan het begin van het decennium leek de doelstellingen van de sociaaldemocratie te verwezenlijken, maar de beweging daarmee tegelijk overbodig te maken.⁴¹ In reactie op dit 'einde van de ideologie', publiceerde de Wiardi Beckman Stichting (WBS) onder leiding van directeur Joop den Uyl de serie *Om de kwaliteit van het bestaan*. In het eerste deel van de reeks werd betwijfeld of 'een groei van het reële inkomen per hoofd van de bevolking, die niet nader wordt gericht en afgestemd [...] tot groter welzijn en rechtvaardiger verhoudingen leidt'.⁴² Den Uyl pleitte voor een investering van de toenemende welvaart in de uitbouw van collectieve voorzieningen die ook de 'bejaarden, gepensioneerden, [...] laagstbetaalde arbeiders [en] de gehandicapten' ten goede zou komen.⁴³ Een gepensioneerde weduwe die vroeg of het rechtvaardig was dat haar uitkering met dertig gulden was verlaagd, wendde zich dan ook tot de voorzitter 'aangezien Uwe Partij de enigste is, die voor de belangen van bejaarden of gewonden gevochten heeft. En voor zover ik het kan na gaan, steeds met succes'.⁴⁴

Sommige verzoekschrijvers adresseerden Tans en Vondeling echter niet in hun hoedanigheid als PvdA-voorzitter, maar om hun persoonlijke kwaliteiten en invloed die enigszins los stonden van het voorzitterschap. N. H. uit Heerlen, bijvoorbeeld, richtte zich voor voorspraak bij een sollicitatie in Maastricht tot Tans vanwege diens uit 'Maastrichtse tijd zeker vele waardevolle relaties aldaar'.⁴⁵ Dit was waarschijnlijk ook de reden voor J. G. om een verzoek voor een onderhoud over zijn problemen in Stein (Limburg) niet naar het hoofdbureau van de PvdA in Amsterdam te sturen, maar naar Tans' huisadres in de Limburgse hoofdstad.⁴⁶ Ook werd Tans door een aantal jonge studenten om

³⁸ Fenske, *Demokratie erschreiben*, 71.

³⁹ R.M. van Daalen, *Klaagbrieven en gemeentelijk ingrijpen Amsterdam, 1865-1920* (Amsterdam, 1987) 24.

⁴⁰ Ibidem, 17.

⁴¹ Van Praag, *Strategie en illusie*, 30.

⁴² J.M. den Uyl, 'De kwaliteit van het bestaan' (Eerste hoofdstuk uit het rapport van de Dr. Wiardi Beckman Stichting, jan. 1963: Om de kwaliteit van het bestaan, een studie over de besteding van de groei van het nationaal inkomen) in: J.M. den Uyl, *Inzicht en uitzicht. Opstellen over politiek en economie* (Amsterdam, 1978) 116-127, 117-118.

⁴³ Ibidem, 126.

⁴⁴ IISG, Archief PvdA, 365^e J.G.H. Tans okt.-dec. 1965. Brief van A. D.-S., 9-9-1965.

⁴⁵ Ibidem, brief van N. H., 9-11-1966.

⁴⁶ IISG, Archief PvdA, 366^e Tans dec. 1966-feb. 1967. Brief van J. G., 5-12-1966.

bemiddeling gevraagd in hun studietoelagekwesties, omdat hij op dat moment eveneens PvdA-woordvoerder en expert op het gebied van onderwijs was in de Tweede Kamer.⁴⁷

Dat de adressering van functie en persoon elkaar overlappen wordt duidelijk uit een brief van ene R. M..⁴⁸ Hij verzocht Vondeling als partijvoorzitter van de PvdA om AOW-gerechtigde invaliden vrij te stellen van inkomensbelasting. Tegelijkertijd speelde hij in op de persoonlijke ervaringen met invaliditeit van de partijvoorzitter na diens verkeersongeluk in 1967, om de sympathie voor deze zaak te vergroten.

De verzoekschrijvers probeerden de partijvoorzitter ook op andere manieren te overtuigen van de noodzaak van zijn hulp. Ten eerste dreigden briefschrijvers met stemonthouding aan de partij. Zo ontving Tans in 1969 een lange boze brief van een lerares. Ze zou door een PvdA-wethouder zijn tegengewerkt om haar baan als lerares na haar huwelijk uit te oefenen.⁴⁹ Bovendien weigerde de gemeente volgens haar om de uitkeringen uit te betalen waar ze recht op had om haar invalide man te kunnen onderhouden. 'Reden genoeg om de PvdA de rug toe te keren en in het vervolg mijn stem uit te brengen, juist op die partij, die mij bij mijn sollicitatie wel gesteund heeft', waarbij ze afsloot met de gedachte dat Tans vast niet kon 'bewerkstelligen dat B. en W. van deze gemeente mij de uitkeringen waar ik recht op heb [...] zal uitbetalen.'⁵⁰

Andere schrijvers versterkten hun claim om hulp door op de collectieve of algemene belangen te wijzen die gemoeid waren met hun persoonlijke verzoek. Een invalide oudere gebruikte zijn beperkte financiële situatie om te pleiten voor wetsverbetering ten gunste van de groep invalide AOW'ers. Hij vroeg de PvdA om 'een speciale Clausule op de inkomsten van AOW trekkers met invaliditeit' [originele nadruk] op te nemen en hen zodoende 'vrij te stellen van inkomstenbelasting'.⁵¹ Een andere pensioengerechtigde appelleerde aan het algemene rechtvaardigheidsgevoel toen hij aankaartte dat pensioenkortingen op hogere inkomens relatief lager uitvielen dan op lagere inkomens zoals dat van hem: '[h]et behoeft wel niet gezegd dat deze onbillijkheid van de eerste orde veel kwaad bloed zet'.⁵²

In deze paragraaf is Beyens raster van cliëntisme en politisering over de persoonlijke verzoeken gelegd. Daarbij zijn een aantal tendensen opgevallen. Het cliëntelistische karakter van deze verzoeken kwam tot uitdrukking in de vraag om hulp aan de partijvoorzitters in ruil voor politieke steun. De verzoekschrijvers behoorden voornamelijk tot groepen met een afstand tot de politieke besluitvorming, die meenden (nog) niet te profiteren van de toenemende welvaart tijdens de jaren zestig. Hun brieven maken niet alleen duidelijk dat zij de staat verantwoordelijk achtten voor een gelijkere verdeling van de welvaart. Ze tonen tegelijkertijd een politisering die tot uiting kwam in de wetenschap dat men voor deze problemen de Partij van de Arbeid moest aanschrijven in haar rol als voorvechter van deze marginale groepen. De burgerbrieven bevatten echter niet alleen verzoeken. In het volgende hoofdstuk worden de commentaren onderzocht.

⁴⁷ Ibidem, 366^e Tans dec. 1966-feb. 1967. Brief van G. de V., 21-1-1967; Ibidem, 367^e Tans sept. 1968-feb. 1969. Brief van H.D.C. V., 12-10-1968.

⁴⁸ Ibidem, 373^a Vondeling (1968) jan.-maart 1969. Brief van R. M., 30-10-1968.

⁴⁹ Ibidem, 367^e Tans sept. 1968-feb. 1969. Brief van A. S.-De G., 30-9-1969.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Ibidem, 373^a Vondeling (1968) jan.-maart 1969. Brief van R. M., 30-10-1968.

⁵² Ibidem, 366^e Tans dec. 1966-feb. 1967. Brief van H.R.J.H. van den H., 27-1-1967.

2. '[D]e volgende opmerkingen [...] bedoeld als een bijdrage in de discussie'⁵³: commentaren

In dit hoofdstuk staan de commentaren centraal die gericht waren aan de partijvoorzitters van de PvdA. Anders dan verzoeken bevatten commentaren geen vraag, maar eerder een stellingname ten opzichte van een politiek voorval of optreden. Fenske typeert een commentaar dan ook als een discussie (*Auseinandersetzung*) uit het electoraat met de politiek die vorm krijgt in opmerkingen, suggesties, adviezen, bezwaren en kritieken.⁵⁴ De Duitse historica toont aan hoe berichtgeving in de media tijdens de jaren zestig groeiende betekenis kreeg in dit contact tussen politici en het electoraat.⁵⁵

De democratisering van de media kreeg op dat moment een nieuwe impuls door de 'opening' van de starre stelsels en afspraken die de mediakanalen beheersten.⁵⁶ Mediademocratisering betekent dat burgers in toenemende mate toegang hebben tot publieke nieuws- en mediaberichten. De nauwe relaties tussen politieke organisaties en nieuwsorganen in de jaren vijftig (*partisan logic*) maakten plaats voor een meer autonome en kritische houding van de pers ten opzichte van de politiek (*party logic*).⁵⁷ Volgens Beyen verwijzen deze brieven dan ook naar politisering via de 'bemiddelde' kanalen door democratisering van de media (*democratization of the press*).⁵⁸ Dat wil zeggen, de burgers positioneerden zich ten opzichte van de politiek naar aanleiding van de berichtgeving daarover in de media.

Hieronder wordt aandacht besteed aan die invloed van de media op de commentaren. Het begrip '(massa)media' heeft hier betrekking op de tastbare communicatie-instrumenten, waaronder triviale literatuur, gedrukte pers, radio en in het bijzonder de televisie die in de jaren zestig opkwam.⁵⁹ Er wordt onderscheid gemaakt tussen twee soorten commentaren. Enerzijds brachten briefschrijvers marginale problematiek onder de aandacht van de partijvoorzitters. Volgens Fenske trachtten burgers op deze manier 'die Gesellschaft auch für die Anliegen derer zu öffnen, die nicht zu ihrer bürgerlichen Mitte zählten'.⁶⁰ Anderzijds betroffen het stellingnames van partijleden in het interne partijdebat over de gewenste politieke koers en participatievormen.

In de eerste soort commentaren brachten briefschrijvers onderwerpen uit de periferie onder de aandacht van de partijvoorzitters. Dit ging om uiteenlopende zaken. Enerzijds wezen enkele afzenders op de belangen van marginale groepen die zich in de directe omgeving van de briefschrijvers bevonden. Dit toonde, bijvoorbeeld, een jonge UvA-student die op de onevenredig zware strafuitdeling voor drugsgebruik attendeerde. Hij wilde 'er met klem op wijzen dat dit ook een sociaal probleem is, omdat speciaal veel jonge mensen, vaak uit artistieke of studenten-kringen op bescheiden wijze lichte drugs gebruiken', terwijl hij beklemtoonde zelf geen gebruiker of smokkelaar te zijn.⁶¹ Anderzijds werden in deze brieven internationale vraagstukken en maatschappelijke ontwikkelingen

⁵³ IISG, Archief PvdA, 366^d Corr. J.G.H. Tans okt.-nov. 1966. Brief van J.A. V., 15-10-1966.

⁵⁴ Fenske, *Demokratie erschreiben*, 85.

⁵⁵ Ibidem, 218.

⁵⁶ N. Carpentier et al., 'Waves of media democratization: A brief history of contemporary participatory practices in the media sphere', *Convergence: The international journal of research into New Media Technologies* 19(3) (2013) 287-294, 290-291.

⁵⁷ K. Brants, 'Opgejaagd door Ceberus. De moeizame mediatisering van de politieke communicatie', in: J. Bardoel, C. Vos, F. van Vree en H. Wijfjes (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam, 2009) 85-100, 90; H. Wijfjes, *Journalistiek in Nederland, 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam, 2004) 330.

⁵⁸ Beyen, 'Clientelism and politicization', 20.

⁵⁹ W. Frijhoff, 'Media en sociaal-culturele verandering. Drie kanttekeningen ter inleiding', in: H. Kleijer, A. Knotter en F. van Vree, *Tekens en teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen* (Amsterdam, 1992) 1-13, 2.

⁶⁰ Fenske, *Demokratie erschreiben*, 279-280.

⁶¹ IISG, Archief PvdA, 367^b Tans mei-sept. 1967. Brief van P.J. van der M., 2-7-1967.

aangestipt, zoals het Europese monetaire beleid of de automatisering.⁶² Hierbij werden de suggesties voornamelijk aangejaagd door verschillende media die de problematiek voor het oog van de burgers brachten. Dat wordt duidelijk uit de brief van een vrouw die na het zien van het actualiteitenprogramma *Brandpunt* (KRO) humanitaire hulp vroeg voor onderdrukte Spaanse socialisten en het schrijven van een Eindhovenenaar die het ontbreken van beleid ten aanzien van de Nederlandstalige Fransen rond Duinkerke bevroeg in navolging van een NRC-artikel.⁶³

Wat deze verschillende brieven onderling verbond, was dat ze werden ingegeven door de onvrede dat deze onderwerpen niet door politici werden benoemd. Een Utrechtenaar verwoordde dat als volgt: '[g]aarne breng ik iets onder Uw aandacht waarover, ondanks alle openheid, hardnekkig gezwezen wordt n.l. het toelatingsbeleid'.⁶⁴ Blijkens de penstrepen besteedde Tans belang aan het advies om te laten 'horen dat het toelatingsbeleid in verband met de overbevolking van Nederland óók de nodige aandacht heeft, het is bij alle "openheid" niet meer dan billijk'.⁶⁵ Net als in de persoonlijke verzoeken wezen de schrijvers van dit soort commentaren op tekortkomingen in het beleid waarvoor zij de overheid en de PvdA verantwoordelijk achtten. Uit dit streven om marginale problematiek te agenderen, blijkt het politiserende effect van deze stukken.

Het andere deel van de commentaren, ruim drie vierde van het totale aantal onderzochte brieven, behandelde de ontwikkelingen rond en in de Partij van de Arbeid. Aan het begin van 1966 lieten burgers zich voornamelijk uit over het beleid van de partij als regeringspartner in het kabinet-Cals en de politiek-electorale consequenties daarvan. Na de publicatie van *Tien over Rood* door Nieuw Links in oktober van dat jaar, richtten de partijleden zich in hun schrijven in toenemende mate op de discussie over de politieke koers in de partij.⁶⁶

Reacties uit de bevolking tonen dat het initiatief van Nieuw Links in eerste instantie werd verwelkomd als een gezonde manier om het electorale falen van de partij te herstellen. Een Amsterdammer was van mening 'dat deze manifestaties op een zeer gelukkig moment komen en in feite een gelukwens waard zijn'.⁶⁷ Hij was dan ook ingenomen met de positieve houding van Tans die, volgens biografe Annemieke Klijn, de door Nieuw Links geopende discussie positief waardeerde.⁶⁸ Een soortgelijke reactie kwam van ene H. M. naar aanleiding van uitspraken van Tans in *Het Vrije Volk*. Deze man achtte het voor de politieke duidelijkheid wenselijk dat Nieuw Linkse kritiek de kiezers bereikte zonder tussenkomst van de 'zeef' van de partijvoorzitter.⁶⁹

De aanvankelijke tevredenheid met het optreden van Nieuw Links, veranderde volgens Van Praag gaandeweg in ongenoegen.⁷⁰ Deze transformatie werd weerspiegeld in de brieven. Een groep partijleden uit Hendrik-Ido-Ambacht liet in 1967 weten 'verontrust' te zijn over de toenemende invloed van Nieuw Links in de partij.⁷¹ Met de term 'verontrusten' sloten ze aan op teksten van andere partijleden die in 1966 dezelfde 'verontrusting' kenbaar maakten, al was het zonder directe verwijzing

⁶² IISG, Archief PvdA, 366^d Corr. J.G.H. Tans okt.-nov. 1966. Brief van T.H. H., april 1966; Ibidem, brief van J. van N., 24-9-1966.

⁶³ Ibidem, 367^d Tans feb.-aug. 1968. Brief van A. van R.-van V., 5-6-1966; Ibidem, 365^f Tans feb.-maart 1966. Brief van P.C. P., 28-1-1966.

⁶⁴ Ibidem, 367^a Tans maart-april 1967. Brief van P.A. van S., 18-11-1966.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Van Praag, *Strategie en illusie*, 40.

⁶⁷ IISG, Archief PvdA, 366^d Corr. J.G.H. Tans okt.-nov. 1966. Brief van W.B. B., 10-10-1966.

⁶⁸ A. Klijn, *Onze man uit Maastricht. Sjeng Tans 1912-1993: een biografie* (Nijmegen, 2001) 205.

⁶⁹ IISG, Archief PvdA, 366^d Corr. J.G.H. Tans okt.-nov. 1966. Brief van H. M., 20-10-1966.

⁷⁰ Van Praag, *Strategie en illusie*, 58.

⁷¹ IISG, Archief PvdA, 367^a Tans maart-april 1967. Brief van W. Bol, L.J. de Conick, P. Kors, L.J. Kors-de Koning., J. Meijlink, D. Waterland, 18-3-1967. Deze brief was in licht gewijzigde vorm eerder al geplaatst in *Opinie: veertiendaags orgaan van de Partij van de Arbeid* 2(17) (1966) 9.

naar Nieuw Links.⁷² Ze werden bijgevalen door enkele andere individuele briefschrijvers.⁷³ De kritiek op Nieuw Links nam in de correspondentie duidelijk toe na het twaalfde partijcongres in 1969, waarbij zeven Nieuw Linkers in het partijbestuur werden gekozen. Nadien handelden vrijwel alle commentaren die Vondeling, op hetzelfde congres tot partijvoorzitter benoemd, ontving, in beslag genomen door de spanningen in de partij. In het volgende hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de manier waarop schrijvers reageerden op de ontwikkelingen in de partij. Wat hier van belang is, is het aandeel van de media in de totstandkoming van deze commentaren.

Ook deze commentaren werden namelijk door de media aangewakkerd. 'Naar aanleiding van Uw artikel in "Opinie"', begon een partijlid, 'zou ik volgende opmerkingen willen maken, welke dan tevens bedoeld zijn als een bijdrage in de discussie over de plaatsbepaling van onze partij'.⁷⁴ Verder bleef men op de hoogte van de partij via de radio en televisie.⁷⁵ Daarnaast vond men in de media de uitspraken, handelingen en opinies van de voorzitter. 'Gisteren paraisseerde Uw persoon op drieërlei wijze in het nieuws', merkte ene De Boer op over Vondeling. '1. In het Parool m.b.t. die z.g. lintjesregen 2. Als voorzitter van het hoofdbestuur van de P.v.d.A. 3. Op de T.V. in het programma van Mies-enscene'.⁷⁶

De televisie nam in deze kennismaking met de politici een speciale plek in.⁷⁷ Steeds meer Nederlandse huishoudens beschikten in de jaren zestig over een televisietoestel.⁷⁸ Welke impact dat had beschreef een vrouw in een brief aan Vondeling naar aanleiding van zijn tv-interview: 'niets werkt zo verhelderend als het "venstertje" wat T.V. heet. De mensen die ervoor komen, staan als het ware in een röntgenfoto, je leert daardoor enorm veel mensenkennis opdoen en o wat blijft er weinig reëls van over'.⁷⁹ Het was voor de redacteur van de *Friese Koerier* en PvdA'er Laurens ten Cate eind 1967 reden om in tegenstelling tot de politieke voormannen te concluderen dat het volk goed op de hoogte was. 'Zij [de meerderheid van de partijleden] kijkt van een afstandje naar wat er gebeurt. Zij is helemaal niet zo slecht geïnformeerd. Al die mensen lezen kranten en ze kijken nog meer naar de televisie'.⁸⁰ De PvdA probeerde op dit belang van de media in te spelen door deskundigen in dienst te nemen om de presentatie van de partij en haar voormannen op TV te verbeteren.⁸¹

Maar de politisering van de media kwam ook van onderaf tot stand. Verschillende briefschrijvers raadden de partij aan zich beter te presenteren op de televisie en in andere media. Ze drongen aan op het aanstellen van een functionaris of overlegorgaan tussen partijleiding en media om de voorlichting van de partij naar buiten toe in betere banen te leiden.⁸² Een Rotterdammer adviseerde 'ervoor zorg te dragen dat ook de P.v.d.A. "telepoliticussen" bij de hand heeft als de verkiezingsstrijd

⁷² Van Praag, *Strategie en illusie*, 60; *Opinie* 2(14) (1966).

⁷³ IISG, Archief PvdA, 366^d Corr. J.G.H. Tans okt.-nov. 1966. Anonieme brief; Ibidem, 367^a Tans maart-april 1967. Brief van J.M. van R., 6-3-1967.

⁷⁴ Ibidem, 366^d Corr. J.G.H. Tans okt.-nov. 1966. Brief van J.A. V., 15-10-1966.

⁷⁵ Ibidem, 366^d Corr. J.G.H. Tans okt.-nov. 1966. Brief van H. M., 20-10-1966; Ibidem, 366^e Tans dec. 1966-feb. 1967. Brief van H.R.J.H. van den H., 27-2-1967; Ibidem, 373^a Vondeling (1968) jan.-maart 1969. Brief van G. van H., 9-3-1969.

⁷⁶ Ibidem, 373^a Vondeling (1968) jan.-maart 1969. Brief van J. de B., 15-3-1969.

⁷⁷ H. te Velde, 'Egodocumenten en politieke cultuur', in: R. Aerts, J. de Jong en H. te Veld (red.), *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur* (Hilvesum, 2002) 9-31, 15.

⁷⁸ J. Bank, 'Televisie in de jaren zestig', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden (BMGN)* 101(1) (1986) 52-75, 57.

⁷⁹ IISG, Archief PvdA, 373^a A. Vondeling (1968) jan.-maart 1969. Brief van familie N., 18-3-1969.

⁸⁰ L. ten Cate, 'Tussen twee congressen: van de politiek naar de mensen', *Opinie* 3(22) (1967) 6-7, 7.

⁸¹ H. Kaal, 'De cultuur van het televisiedebat. Veranderende percepties van de relatie tussen media en politiek, 1960-heden', *Tijdschrift voor Geschiedenis (TvG)* 127(2) (2014) 293-316, 305.

⁸² IISG, Archief PvdA, 366^b Tans (juni) juli-sept. 1966. Brief van H. A., 16-7-1966; Ibidem, 366^d Correspondentie Tans okt.-nov. 1966. Brief 14-10-1966 (naam onleesbaar).

gaat beginnen.⁸³ Ze mochten daarbij niet achterop raken bij bijvoorbeeld de Katholieke Volkspartij die 'een goede voorlichting nodig acht en daarom ook een voorlichtingsman heeft aangesteld, die meer is dan de afzender van brochures'.⁸⁴ Bovendien liet een vrouw weten het oneens te zijn met de keuze om Feyenoordvoetballer Willem van Hanegem in politieke zendtijd van de partij te laten vertellen waarom hij PvdA stemde, omdat hij niet progressief zou zijn. 'Een sportman/vrouw in onze politieke uitzendingen? Best! Maar dan wel een progressieve!'⁸⁵ De presentatie moest dus duidelijk progressief zijn, maar de tipgevers vertrouwden de exacte invulling verder aan het bestuur toe: '[i]k weet heel goed dat de "kopstukken" in de P.v.d.A. ook geen domme jongens zijn'.⁸⁶

Uit deze commentaren is tevens op te maken welke verwachtingen burgers hadden over de omgang van de partijvoorzitters met de media. Een aantal schrijvers reageerde bijvoorbeeld afkeurend over uitspraken van PvdA'ers in *De Telegraaf*, die werd aangeduid als 'ons vijandige pers'.⁸⁷ Brievenaar J. de W. las met ergernis dat Tans in een interview aan deze krant het nieuwe partijprogramma had gelanceerd. '[A]ls er belangrijke mededelingen te doen zijn, waarom moet dat dan in vredesnaam via "De Telegraaf" (die uiteraard meteen voor het zure commentaar zorgt)? Is er geen partijblad meer, genaamd "Het Vrije Volk"?'⁸⁸ Met deze retorische vraag wees hij op de norm om nieuws over de PvdA via het sociaaldemocratische dagblad kenbaar te maken.

Men veronderstelde eveneens dat de partijleiders verregaande invloed hadden op de van oorsprong sociaaldemocratische omroep VARA. Een duidelijk voorbeeld hiervan zijn reacties op uitzendingen van *Zo is het toevallig ook nog eens een keer*. In de aflevering op 11 februari 1966 van dit maandelijkse satireprogramma van de VARA werden de Brabantse bisschop W.M. Bekkers en de verloving van kroonprinses Beatrix met Claus van Amsberg bespot.⁸⁹ Verschillende katholieke leden van de partij voelden zich gekwetst. Een vrouw uit Vught durfde geen PvdA-posters meer voor haar ramen te plakken, omdat '90% van de kijkers [...] de Pv/dA vereenzelvigt met de VARA' en '[a]ls katholiek schaam ik me daarvoor'.⁹⁰ '[D]e Partij, die het in het Zuiden van de doorbraak moet hebben' kon toch niet gediend zijn met uitzendingen die het te winnen katholieke volksdeel bespotten, concludeerde ze.⁹¹ Haar brief kreeg schriftelijke bijval van anderen die meenden dat 'het volk' geen onderscheid maakte tussen de VARA en de PvdA. Men zag dan ook graag dat de partij zich publiekelijk zou distantiëren van de gewraakte uitzendingen of dat de voorzitter zijn macht ten opzichte van de omroep zou gebruiken om het programma van de buis te laten verdwijnen.⁹²

Al deze schrijvers veronderstelden dus nog altijd een instrumentele band tussen de politieke partij en (journalistieke) mediakanalen, terwijl de pers en andere media gedurende de jaren zestig ontzuilden.⁹³ Een verklaring kan worden gevonden in het feit dat voornamelijk ouderen vanuit de traditionele *partisan logic* belang hechtten aan de greep van de partijvoormannen op de media ten gunste van de partij. Een achtenzestigjarige man, bijvoorbeeld, liet ook namens zijn broers weten: '[wij] waren ook steeds voor de Vara op stap, en hebben in de beginjaren de duizenden mee

⁸³ IISG, Archief PvdA, 365^f Tans feb.-maart 1966. Brief van J.G.F. L., 8-1-1966.

⁸⁴ Ibidem, 366^b Tans (juni) juli-sept. 1966. Brief van H. A., 16-7-1966.

⁸⁵ Ibidem, 374^c Corr. A. Vondeling april-mei 1970. Brief van E. E.-B., 19-3-1970.

⁸⁶ Ibidem, 365^f Tans feb.-maart 1966. Brief van J.G.F. L., 8-1-1966.

⁸⁷ Ibidem, 367^b Tans mei-sept. 1967. Brief van P. G., zonder datum.

⁸⁸ Ibidem, 366^a Tans april-juli 1966. Brief van J. de W., 18-4-1966.

⁸⁹ 'Hoelang moeten wij nog dulden dat onze koningin en kroonprinses voor de televisie beledigd worden. Onze mgr. Bekkers, de actieve Brabantse bisschop, wordt ook al niet meer gespaard', geciteerd in: 'Brieven van lezers', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 15-02-1966.

⁹⁰ IISG, Archief PvdA, 365^g Tans maart-april 1966. Brief van M. D.-D., 18-2-1966.

⁹¹ Ibidem, 365^g Tans maart-april 1966. Brief van M. D.-D., 18-2-1966.

⁹² Ibidem; Ibidem, brief van J.G.M. D. sr., 16-2-1966; Ibidem, 366^a Tans april-juli 1966. Brief van H. van E., 3-3-1966; Ibidem 366^d Corr. Tans okt.-nov. 1966. Brief van E. de J., 27-10-1966.

⁹³ Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 330.

ingezameld om de Vara drijvende te houden'. Nu zag hij 'dezelfde Vara waar een stelletje kwajongens, vlegels, die nooit iets voor Vara of partij of bond wellicht hebben gedaan onze groei belemmerd, ja ons nu de nederlaag zal bezorgen met Zo is het'.⁹⁴ Daartegenover schreef slechts een enkeling dat de partijbladen te vooringenomen waren, zoals een jonge partijganger die had bedankt voor het abonnement op *Het Vrije Volk* nadat de krant tekeer was gegaan tegen *De Telegraaf*. 'Wat ik nodig heb is een behoorlijke, onpartijdige voorlichting'.⁹⁵ Hij was dan ook voorstander van een scheiding tussen de partij en *Het Vrije Volk*.

In dit hoofdstuk stonden de commentaren centraal. Enerzijds werden in deze brieven vraagstukken onder de aandacht gebracht, waarvan burgers meenden dat ze ten onrechte niet besproken werden door politici. Net als in de persoonlijke verzoeken wezen de burgers in deze commentaren zo op tekortkomingen in het overheidsbeleid. Anderzijds namen partijleden middels de commentaarbrieven een stelling in de discussie over de plaatsbepaling van de partij. In beide gevallen gaf informatie uit berichtgevingen in de media aanleiding om de pen op papier te zetten. Daarin gaven de brieven uiting aan een indirecte politisering. Tegelijkertijd politiseerden oudere partijleden de mediakanalen, door de voorzitters te wijzen op de het belang van een sterke greep op en een goede presentatie in de media. Daarbij veronderstelden zij een instrumentele rol van de media, ondanks de toenemende journalistieke autonomie in de jaren zestig. In het volgende hoofdstuk zal worden aangetoond hoe deze verwachting werd gedreven door een emotioneel belang bij het welzijn van de partij.

⁹⁴ IISG, Archief PvdA, 366^d Corr. J.G.H. Tans okt.-nov. 1966. Brief van E. de J., 23-3-1966.

⁹⁵ Ibidem, 367^b Tans mei-sept. 1967. Brief van E. A., 23-2-1967.

3. 'Ik heb tenminste mijn ergernis gelucht'⁹⁶: emoties in de brieven

In de jaren zestig vermoedden politieke leiders apathie en afnemende interesse in de politiek onder de Nederlandse bevolking.⁹⁷ Om het kiezersvolk te interesseren voor de politiek wilden de voormannen de politiek dichterbij het volk brengen en een duidelijker ideologisch profiel geven. Volgens Aerts leidt dit tot een politieke stijl waarin meer ruimte is 'voor emotionele elementen in de doelstelling, presentatie en middelen'.⁹⁸ Hij toont daarmee aan dat emoties in sommige fasen van de politieke geschiedenis niet ontbreken, maar wel een andere (meer of minder prominente) functie hadden dan in tijden waarin andere politieke repertoires dominant waren. De Leidse politiek historicus Henk Te Velde beaamt dat burgers hun politieke keuze in de jaren zestig minder baseerden op 'traditie en meer op de indruk die zij op het moment zelf van de politiek kregen'.⁹⁹

Volgens de Duitse historicus Zimmermann zijn gevoelsuitdrukkingen dan ook niet irrationeel of apolitiek, maar geven ze inzicht in wat burgers opvatten als 'goede politiek'.¹⁰⁰ In zijn onderzoek naar burgerbrieven in reactie op Helmut Schmidts val van de macht in 1982 zoekt hij dan ook naar emotionele betrokkenheid om dergelijke normatieve ideeën over politiek op het spoor te komen. Op basis van een onderliggend patroon van tragisch-theatrale bewoordingen en een vriend-vijandschap tegenstelling, concludeert Zimmermann dat burgers een persoonlijke maat in de politiek wensten.¹⁰¹

In navolging van Zimmermann wordt hier aan de hand van uitingen van emotionele betrokkenheid in de brieven bepaald welke normatieve verwachtingen de afzenders ten aanzien van de politiek en de voorzitters hadden. De nadruk ligt op de reacties naar aanleiding van het partijcongres 6 tot 8 maart in 1969. Er wordt aangetoond dat de correspondentie een tegenstelling weerspiegelt tussen twee groepen met verschillende verwachtingen ten aanzien van politieke participatie en de rol van de partijvoorzitters. Enerzijds schreven aanhangers van een disciplineringsrepertoire. Dat cluster van opvattingen en praktijken over de politiek streefde naar 'beperking van burgerlijke vrijheden zoals demonstraties en stakingen, waarmee de orde en rust werden afgedwongen'.¹⁰² Anderzijds pleitten anderen voor democratisering en gezagskritiek vanuit het libertair repertoire.¹⁰³ Volgens De Jong ontwikkelde zich aan het eind van de jaren zestig vanuit dit laatste repertoire een verzameling ideeën en praktijken van politisering waarin democratie werd beschouwd als een gezamenlijke actie in oppositie tegen de bestuurders en representatieve procedures.¹⁰⁴

Het tweejaarlijkse partijcongres van in 1969 vormde een gebeurtenis waarop meerdere schrijvers zich tegelijk met emotionele bewoordingen tot de partijvoorzitter richtten. Tijdens deze partijsamenkomst werden zeven Nieuw Linkers, waaronder André van der Louw, in het partijbestuur gekozen. Anne Vondeling werd gekozen als opvolger van Tans in diens functie van partijvoorzitter. Daarnaast werden een aantal van Nieuw Linksvoorstellen door het congres aangenomen, zoals de erkenning van de DDR en de anti-KVP-motie.

De uitgebreide verslaggeving van dit 'chaotische' congres bleek een belangrijke aanjager van reacties te zijn. Voornamelijk de aandacht in de VARA tv-actualiteitenrubriek *Achter het Nieuws* maakte veel los bij schrijvers. Historica Mirjam Prenger toont aan hoe de redactie van het programma met behulp van cameravoering, geluidsregistratie en montage de dramatiek van het congres voor de

⁹⁶ IISG, Archief PvdA, 373^c Corr. A. Vondeling juni-aug. 1969. Brief van G.L. van den T.-S. van de C., 16-8-1969.

⁹⁷ De Jong, *Van wie is de burger?*, 152.

⁹⁸ Aerts, 'Emotie in de politiek', 22.

⁹⁹ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 204.

¹⁰⁰ Zimmermann, 'Lebenswelt und Politik', 223.

¹⁰¹ Ibidem.

¹⁰² De Jong, *Van wie is de burger?*, 167.

¹⁰³ Ibidem,

¹⁰⁴ Ibidem, 27.

kijkers thuis versterkte.¹⁰⁵ Met behulp van zoomlenzen werden 'vertwijfelde gelaatsuitdrukkingen' en ondaadkrachtig optreden van de partijleiders in beeld gebracht. Kijkers zagen hoe Nieuw Linkser Van der Louw met een 'berendans' op het podium de verkiezing van Nieuw Linkers in het partijbestuur vierde, 'waarmee zijn centrale rol in de getoonde intriges werd benadrukt'.¹⁰⁶ Met microfoons werden 'geëmotioneerde gesprekken' van partijleiders en leden opgevangen. De uitzending vol fragmentarische beelden eindigde met een toespraak waarmee Vondeling het congres had afgesloten. De kersverse voorzitter benadrukte dat het bestuur eendrachtig zou gaan samenwerken, 'woorden, waar de kijker op basis van het voorgaande de nodige vraagtekens bij kon plaatsen', stelt Prenger.¹⁰⁷ De samenwerking in het bestuur normaliseerde pas na enkele weken, aldus Van Praag, omdat Van der Louw in een interview had aangegeven geen spijt te hebben van zijn eerdere voornemen om samen met Ger Klein het congres een ultimatieve stemaanbeveling ten behoeve van Nieuw Links-kandidaten voor te houden.¹⁰⁸

Ondanks de herstelde eendracht in het bestuur, bleven er binnen de partij meningsverschillen bestaan.¹⁰⁹ In mei 1969 bezetten Amsterdamse studenten het Maagdenhuis, het universiteitsbestuurscentrum, nadat hen medezeggenschap was onthouden. Den Uyl keurde deze buitenparlementaire actie in een Kamerdebat af, omdat er volgens hem geen sprake was van een uiterste noodsituatie die dit zware middel rechtvaardigde.¹¹⁰ De Nieuw Linkers in het nieuw aangestelde bestuur schaarden zich achter Den Uyls standpunt, maar een aantal anderen van Nieuw Links stemden wel in met de bezetting.¹¹¹ Het voorval opende het debat over de houding van de partij tegenover acties die buiten de parlementaire kanalen om plaatsvonden. Daarnaast splitste in februari 1970 de centrumrechtse sociaaldemocratische partij Democratisch Socialisten '70 (DS'70) zich ter rechterzijde af van de PvdA. Deze partij kwam deels voort uit de groep 'verontruste' opposanten van Nieuw Links die zich vanaf 1968 hadden gepresenteerd onder de naam Democratisch Appèl.¹¹²

'Ik kom u eens vragen wat of er met de PvdA aan de hand is. Dat is ruzie en ruzie daar. Dat doet een partij toch nooit goed', schreef een zevenenvijftigjarige vrouw die al haar hele leven SDAP en later PvdA had gestemd.¹¹³ Een ander scheen het 'dat we thans leven in een periode waarin allerlei zeer sterke subjectieve gevoelens de "stoppen" van de partij doen doorslaan en we in het donker rondscharrelen'.¹¹⁴ Een oudere man die 'een kleine 50 jaar mee [liep] in de partij', reageerde geërgerd naar aanleiding van een stukje in het *Algemeen Handelsblad* waarin werd gesteld dat Nieuw Links veel kritiek had op de lijsttrekkerskandidatuur van Den Uyl en enkele andere PvdA-fractieleden.¹¹⁵ Dergelijke publicaties gaven volgens hem 'gramschap bij betrokkenen, ergernis bij zeer velen die jaren in de partij hun beste krachten hebben gegeven en verlamt de werkkraft van velen die de partij zeer

¹⁰⁵ M. Prenger, *Televisiejournalistiek in de jaren vijftig en zestig. Achter het nieuws en de geboorte van de actualiteitenrubriek* (Amsterdam, 2014) 188-189.

¹⁰⁶ Ibidem.

¹⁰⁷ Ibidem.

¹⁰⁸ Van Praag, *Strategie en illusie*, 67-68.

¹⁰⁹ Ibidem, 70.

¹¹⁰ A. Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987: dromer en doordouwer* (Amsterdam, 2008).

¹¹¹ Van Praag, *Strategie en illusie*, 71.

¹¹² H. Vingerling en C.C. Schouten, *Democratisch Socialisten '70. Nevenstroom in de sociaal-democratie?* (Rotterdam, 2003) 118.

¹¹³ IISG, Archief PvdA, 374^c Corr. A. Vondeling april-mei 1970. Brief van G. D.-L., brief van 23-4-1970.

¹¹⁴ Ibidem, 367^c Tans okt. 1967-jan. 1968. Brief van J. K., 21-11-1967.

¹¹⁵ *Algemeen Handelsblad* 23-3-1970; IISG, Archief PvdA, 374^e Correspondentie A. Vondeling aug. 1970. Brief van H.J. van E., 3-4-1970. Zie ook: D. Bosscher, 'De Jaren 1946-1970', in: M. Brinkman, M. de Keizer en M. van Rossem (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam, 1994) 154-238, 235.

van noode heeft [...] Voor mij betekent partij nog altijd partij zijn en samen om één vaandel staan en trouw aan elkaar'.¹¹⁶

Voor de verstoring van de eenheid werd vooral het optreden van Nieuw Links tijdens en na het twaalfde congres verantwoordelijk gehouden. In het archief van Vondeling zijn verschillende bewogen reacties op deze partijsamenkomst bewaard in een aparte map.¹¹⁷ Het waren doorgaans afkeuringen, al antwoordde Vondeling op verschillende reacties dat er zowel positieve als negatieve beoordelingen waren binnengekomen.¹¹⁸ 'Met een steeds groter wordende verbazing', 'onrust' en 'een uiteindelijk gevoel van walging' nam een briefschrijver kennis van het congres.¹¹⁹ Anderen kenden 'verontrusting' en 'verwarring' na 'deze dagen van wantrouwen en verdachtmakingen' die voor een tweedeling in de partij zouden zorgen.¹²⁰

Van der Louw werd door briefschrijvers gezien als de kwade genius achter het optreden van Nieuw Links. Hij en Klein werden weggezet als 'wolven in schaapsvacht'¹²¹ die afkeer opriepen met hun 'welgevulde buiken, behangen met afzichtelijke snorren en baarden'.¹²² Een andere briefschrijver vroeg zich af wat Van der Louw dacht: '[d]enkt hij überhaupt iets? Of is hij een soort Maastrichtse feestneus, geschikt als prins carnaval?'.¹²³ Hun plannen om het congres tot een keuze te dwingen werden door een kritische briefopsteller bestempeld als 'ondemocratisch' gedrag dat de democratie zou hebben 'vermoord'.¹²⁴ Een kiezer veroordeelde op papier de 'chantage' door vicevoorzitter Van der Louw waarvoor het congres 'volledig door de knieën ging' en waarmee hij de 'politiek onmogelijk' zou hebben gemaakt.¹²⁵

De bewogen reacties op deze tekenen van gebrek aan eensgezindheid binnen de partijgelederen kwamen doorgaans van de hand van oudere partijleden met een lange geschiedenis bij de PvdA en de SDAP. Zij beschouwden de ontwikkelingen in de partij als een afbreuk van het werk dat zij opgebouwd hadden en waaraan zij gewend waren. Zo gaf men aan 'dat ook traditie veel 'emotie' bevat, maar dan van een andere soort: de vertrouwdeheid van wat men kent, van thuisvoelen, die in de verzuiling zo'n grote rol speelde', zoals Te Velde stelt.¹²⁶ Deze oudere partijgenoten hielden vast aan een disciplineringsrepertoire. Dit repertoire was gericht op 'een ordelijke representatieve democratie, waarin de burgers de politiek grotendeels overlaten aan politici'. Daarbij hoorde ook de uitsluiting van 'ongewenste elementen en praktijken' buiten de georganiseerde kanalen om.¹²⁷ Het optreden van Nieuw Links paste niet binnen dit kader. Vanuit deze gedachte riepen ouderen op tot een krachtig optreden tegen de vermeende ondemocratische handelingen van Nieuw Links:

'Of men nu spijt betuigt of niet, zo iets moet met harde hand de kop in worden gedrukt en in plaats van praten en bemiddelen, ware het beter geweest dat er staande het congres een motie van wantrouwen tegen hen was ingediend. Die de bal kaatst moet hem terugverwachten.'¹²⁸

¹¹⁶ IISG, Archief PvdA, 374^e Correspondentie A. Vondeling aug. 1970. Brief van H.J. van E., 3-4-1970.

¹¹⁷ Ingesloten in: IISG, Archief PvdA, 373^a Vondeling (1968) jan.-maart 1969.

¹¹⁸ Ibidem, 373^a Vondeling (1968) jan.-maart 1969. Brief van Vondeling aan I. de L., 12-3-1969.

¹¹⁹ Ibidem, brief van G. van H., 9-3-1969.

¹²⁰ Ibidem, brief van I. de L., 12-3-1969; Ibidem, brief van A. van L., 12-3-1969; Ibidem, brief van onbekend, 15-3-1969.

¹²¹ Ibidem, brief van H.J. S., 30-3-1969.

¹²² Ibidem, brief van G. van H., 9-3-1969.

¹²³ Ibidem, brief van onbekend, 15-3-1969.

¹²⁴ Ibidem, brief van A. van L., 12-3-1969.

¹²⁵ Ibidem, brief van J. V., 27-3-1969.

¹²⁶ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 203.

¹²⁷ De Jong, *Van wie is de burger?*, 39, 167.

¹²⁸ IISG, Archief PvdA, 373^a A. Vondeling (1968) jan.-maart 1969. Brief van A. van L., 12-3-1969.

‘Tot groei en bloei van de werkelijke Democratie’, adviseerde een man aan ‘Dr. Ir. Vondeling! Als Voorzitter van een van de grote Partijen – kan ik niet anders zeggen dan dat U zich in Uw taak meer en meer zult moeten doen gelden [...] Verzwijgt in alle talen de e.v. nog resterende evenwichtsstoringen in de Partij – Weg met de benamingen van Nieuw Links – Tien over Rood – Democratisch Appél – doet of dit alles niet meer bestaat!’.¹²⁹

Pleiters voor een disciplinerende stelden hun hoop om de eenheid te herstellen op de capaciteiten van Vondeling. ‘Ik heb gedacht, dat de al te zachtmoedige voorzitter Tans mede oorzaak was, dat zich verhoudingen ontwikkelden en gedragingen werden getolereerd, die de samenhang op bedenkelijke wijze aanvraten en daarom was ik verheugd, dat Gij bereid gevonden werd het voorzitterschap te aanvaarden: indien één, dan hoopte ik dat Gij verder verval zou weten te voorkomen’, schreef een man die in 1914 lid van de SDAP was geworden.¹³⁰ ‘Vote for Vondeling, the Master-Mender [meester hersteller, VvdG]!’, stuurde een achtenveertigjarige, ‘na een week gloort er weer een beetje hoop: zou het kunnen dat uw invloed zo groot is, dat een verkiezingsdébacle in 1971 kan worden afgewend?’.¹³¹ Een paar schrijvers hoopten dat hij de partij ‘op de been krijgen’ kon krijgen.¹³² Die woordkeuze kreeg een extra lading, aangezien Vondeling zelf ‘pas weer een beetje op de been’ was na een zwaar auto-ongeluk in 1967.¹³³ Ook de schrijver J. V. legde dit verband: ‘Moeilijkheden [in het partijbestuur] zijn er om opgelost te worden. En lichamelijk hebt u de moeilijk[heden] van uzelf ook opgelost’.¹³⁴ Men wenste hem sterkte, lichamelijke gezondheid en ‘véél eer en zegen voor dit werk, waarvoor U nu geroepen bent’ toe.¹³⁵ Waarschijnlijk was dit vertrouwen het gevolg van uitspraken die Vondeling in de voorafgaande jaren deed waarin hij zich minder enthousiast uitliet over Nieuw Links dan zijn voorganger Tans of aan zijn imago van politiek ‘schoolmeester’.¹³⁶

De mening van oud-voorman Willem Drees over het congres en de ontwikkelingen in de partij was voor deze groep schrijvers van belang. ‘Voorlopig zal ik mij voor wat het lidmaatschap betreft houden aan de woorden van onze Drees, die in een interview heeft gezegd dat men nu nog niet moet bedanken’, schreef een verontwaardigde man en partijgenoot sinds 1946.¹³⁷ Deze loyaliteit is niet toevallig, aangezien Drees gold als de personificatie van dit disciplineringsrepertoire: ‘Drees’ duidelijke opvattingen over de parlementaire democratie hielden een beperking van de politiek in. Van directe democratie moest hij niets hebben’.¹³⁸ Volgens Te Velde werd de afschuw van buitenparlementaire vormen van politiek ingegeven door herinneringen aan de nationaal-socialistische bezetting en gedurende de Koude Oorlog ingezet tegen het communisme en de directe actie die daarmee in verband werden gebracht.¹³⁹ Drees verweet de deelnemers van zulke acties onverdraagzaamheid jegens andersdenkenden.¹⁴⁰

¹²⁹ IISG, Archief PvdA, 373^a A. Vondeling (1968) jan.-maart 1969. Brief van A.H. P., 12-3-1969.

¹³⁰ Ibidem, 374^c Corr. A. Vondeling maart 1970. Brief van M. van V., 14-5-1970.

¹³¹ Ibidem, 373^a A. Vondeling (1968) jan.-maart 1969. Brief van onbekend, 15-3-1969.

¹³² Ibidem, I. de Leeuw, brief 12-3-1969; Ibidem, J. V., brief 12-3-1969.

¹³³ Ibidem, brief van onbekend, 15-3-1969.

¹³⁴ Ibidem, 373^c Corr. A. Vondeling juni-aug. 1970. Brief van J. V., 13-2-1969.

¹³⁵ Ibidem, brief van Familie N., 18-3-1969.

¹³⁶ D. Bosscher, ‘De Jaren 1946-1970’, 235; Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 200.

¹³⁷ IISG, 373^a Vondeling (1968) jan.-maart 1969. Brief van A. van L., 12-3-1969. In het betreffende interview in *Achter het Nieuws* op 12-3-1969 wisselden Drees en Laurens Ten Cate naar aanleiding van het congres van gedachten over de situatie in de PvdA. Zie: ‘TV vanavond’, *Algemeen Handelsblad*, 12-03-1969.

¹³⁸ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 165.

¹³⁹ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 166.

¹⁴⁰ ‘Vader des vaderlands opnieuw activist’, *Algemeen Handelsblad*, 20-3-1969.

Op dezelfde manier vormden het nationaal-socialisme en het communisme een belangrijke negatieve maatstaf van politiek voor de oudere partijleden op basis waarvan zij het voorstel voor erkenning van de communistische DDR door Nieuw Links afkeurden. 'Ik herinner me nog levendig de verschrikkingen van die politiestaat', schreef een partijlid die de bezetting had meegemaakt. Hij kon 'een gevoel van walging niet onderdrukken [...] wanneer ik denk aan het 'besluit' van het Congres om die zgn. 'DDR' te 'erkennen'. Voor mij is dat niets minder dan verraad tegenover de mensen die tegen hun wil moeten leven in een politiestaat'.¹⁴¹ 'Geconstateerd moet helaas worden, dat de strijd tegen de rechtse dictatuur alléén gevoerd wordt en dat van de linkse dictatuur steeds meer door de vingers gezien wordt en dat op verschillende gebieden zelfs met extreem linkse groepen, al of niet democratisch wordt samengewerkt, zelfs zodanig, dat anarchisme in de hand gewerkt wordt', schreef een ander. Zijn devies luidde: "'verdraagzaamheid en gematigd" en niet: "extreem"'.¹⁴²

Onder leiding van Vondeling werden de verhoudingen tussen Nieuw Links en de partij hersteld.¹⁴³ Daarom kwam een schrijver die had opgeroepen de partij te ontdoen van deze 'aan eigen huis knagende spelbrekers en terreuraanhangers' terug op zijn eerdere verwijten. Hij dankte Vondeling voor diens 'grote bijdrage' en steunde de partij weer financieel.¹⁴⁴

Desalniettemin gaven de blijvende meningsverschillen na het congres voor verschillende schrijvers reden om teleurgesteld te reageren.¹⁴⁵ 'De praktijk heeft bewezen, dat de leiders van de P.v.d.A. geen leiders geweest zijn, doch zij in plaats van de indringers te royeren voor deze figuren het hoofd hebben moeten buigen', concludeerde een man die bedankte voor zijn lidmaatschap en overging op de DS'70.¹⁴⁶ Hij was niet de enige die er zo over dacht.¹⁴⁷

Tegenover deze ouderen positioneerden zich een aantal jongeren met een libertair repertoire. Dit repertoire dat in de jaren zestig opkwam, wenste opheffing van de beperkingen op politieke participatie ten behoeve van een grotere controle op de autoriteiten.¹⁴⁸ Deze opvattingen over de politiek uitten zich in de waardering voor de interne partijontwikkelingen en Nieuw Links. De vernieuwing en verjonging van de partij kwam 'landelijk [...] wel goed uit de verf', aldus een jongeman, maar hij merkte dat ouderen op regionaal niveau participatie verhinderden omdat ze 'schijnbaar geen afstand doen van hun activiteiten als ze de 65 jr. gepasseerd zijn'.¹⁴⁹ 'Hoe raken we die "oude zakken" kwijt?', vroeg een dertigjarig partijlid zich af die het 'heerlijk' vond dat het begon 'te rommelen in de partij'.¹⁵⁰ Hij vervolgde:

'Ze moeten zelf zo wijs zijn om te gaan. Ze moeten weten, dat voor hen de tijd gekomen is en dat ze plaats moeten maken voor anderen. Velen leven nog in de geest van die goede oude S.D.A.P. en houden zich vast aan de tijd van de machtige politiek van Drees. Sterven in het zadel is natuurlijk prachtig, maar met hun ouderwetse ideeën remmen ze vooruitgang in de partij. Daar zijn wij niet gebaat en noch minder de partij.'¹⁵¹

¹⁴¹ IISG, Archief PvdA, 373^a Vondeling (1968) jan.-maart 1969. Brief van onbekend, 15-3-1969.

¹⁴² Ibidem, 373^d Corr. A. Vondeling juni-juli 1970. Brief van H.T. van G., 21-5-1970.

¹⁴³ Van Praag, *Strategie en illusie*, 95.

¹⁴⁴ IISG, Archief PvdA, 374^a Corr. A. Vondeling jan.-feb. 1970. Brief van J. V., 20-1-1970.

¹⁴⁵ Ibidem, 374^b Corr. A. Vondeling maart 1970. Brief van I. C., 25-2-1970; Ibidem, brief van A. P., 26-2-1970; Ibidem, 374^c Corr. A. Vondeling april-mei 1970. Brief van M. van V. 14-5-1970.

¹⁴⁶ Ibidem, 374^d juni-juli 1970. Brief van H.T. van G., 21-5-1970.

¹⁴⁷ Ibidem, 374^a Corr. A. Vondeling jan.-feb. 1970. Brief van H. C., 16-2-1970.

¹⁴⁸ De Jong, *Van wie is de burger?*, 173-174.

¹⁴⁹ IISG, Archief PvdA, 374^a Correspondentie A. Vondeling jan.-feb. 1970. Brief van H. L. jr., 16-2-1970.

¹⁵⁰ Ibidem, 367^b Tans mei-sept. 1967. Brief van E. A., 23-2-1967.

¹⁵¹ IISG, Archief PvdA, 367^b Tans mei-sept. 1967. Brief van E. A., 23-2-1967.

Deze 'kloof' werd wederzijds gevoeld.¹⁵² Dit bleek onder andere uit de verontwaardigde reactie van een Amsterdamse vrouw op Vondelings oproep om meer financiële middelen aan de partij over te maken: 'U meent het toch niet om geld te willen hebben van een oud echtpaar van 50 jaar, die, ook al zo ouderwets, al 32 jaar lid van de partij zijn en bovendien nog een aantal functie's hebben waarmee ze de jongeren maar in de weg staan'.¹⁵³

Het aantal jongeren dat naar aanleiding van het interne debat schreef, was echter een stuk kleiner. Dit hoeft niet te betekenen dat de PvdA de jongeren inderdaad niet bereikte, zoals aan het begin van de jaren zestig werd vermoed. Een eerste verklaring is volgens sociologe Leila Sussmann dat briefschrijvers normaliter reacties stuurden als ze dachten dat hun 'kant' aan het verliezen was, terwijl men niet schreef als er sprake was van winst en er dus geen reden was om in te grijpen.¹⁵⁴ Ook in dit geval was er voor de jongere partijleden geen noodzaak om te schrijven, vanwege de successen van Nieuw Links. Een andere mogelijke verklaring voor het feit dat jongeren minder schreven is dat zij eind jaren zestig hun politieke betrokkenheid in toenemende mate uitten via buitenparlementaire acties, zoals demonstraties en bezettingen.¹⁵⁵ Die conclusie werd ook getrokken door een spreker op de Socialistische Internationale wiens betoog werd gepubliceerd in het partijblad *Opinie*.¹⁵⁶ Volgens De Jong ontwikkelde het libertaire repertoire zich vanaf de Maagdenhuisbezetting in 1969 tot een repertoire van politisering. Buitenparlementaire acties werden geradicaliseerd 'in oppositie met gezagsverhoudingen en vertegenwoordigende procedures'.¹⁵⁷ Het is zeer wel mogelijk dat het middel van de burgerbrief als controlemiddel op de autoriteiten in die context geen functie had.

In de persoonlijke verzoeken en commentaren waarin onrechtvaardigheden in overheidsbeleid onder de aandacht van de voorzitter werden gebracht, speelden emoties een geheel andere rol. De emotionele betrokkenheid blijkt daarin uit de aanhef en toonzetting van de brieven, niet uit gevoelsbeschrijvingen. Waar reacties van partijleden op het partijgebeuren in de regel vertrouwelijk openden met '(waarde) partijgenoot', waren verzoeken en politiserende commentaren afstandelijker: 'Excellentie' of 'Weledele Heer Professor Dr. A. Vondeling' vormden geen uitzondering.¹⁵⁸ Vondeling beschouwde deze benadering als een typisch symptoom van de tekortkomingen in de relatie tussen kiezers en hun vertegenwoordigers:

'De mensen zetten een kamerlid in een andere, veel hogere wereld. Dat zit me hoog. De onderdanige toon in brieven [...] is voor mij onverteerbaar. Ze zetten er de mooiste titels uit de zakagenda boven tot en met excellentie toe. En ze putten zich uit in verontschuldigheden omdat ze je lastig vallen, zoals ze dat noemen, of je kostbare tijd in beslag nemen. [...] We moeten vechten tegen dat deftige standsgedoe'.¹⁵⁹

¹⁵² IISG, Archief PvdA, 373^a Vondeling (1968) jan-maart 1969. Brief zonder naam, 15-3-1969.

¹⁵³ Ibidem, 374^b Corr. A. Vondeling maart 1970. Brief van A. K.-K., maart 1970.

¹⁵⁴ L. Sussmann, 'Mass political letter writing in America: the growth of an institution', *Public opinion quarterly* 23(2) (1959) 203-212, 210.

¹⁵⁵ H. Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam, 1995) 256; A. Verbij, *Tien rode jaren: links radicalisme in Nederland, 1970-1980* (Amsterdam, 2005) 82. Zie voor een verkenning over de verhouding van Nieuw Links en de PvdA tegenover deze buitenparlementaire acties: L. Leemhuis, *De PvdA als aktiepartij 1971-1979. Een onderzoek naar de inhoud en ontwikkeling van een door Nieuw Links gepropageerde vernieuwing* (ongepubliceerde masterscriptie Rijksuniversiteit Groningen, 1985).

¹⁵⁶ 'Er moet een reden zijn om mee te doen en die is het verkrijgen van invloed', *Opinie* 3(20) (24-11-1967) 8-9.

¹⁵⁷ De Jong, *Van wie is de burger?*, 242.

¹⁵⁸ IISG, Archief PvdA, 365^b Tans maart-april 1966. Brief van H.K.P. W., 20-2-1966; Ibidem, 373^a Vondeling (1968) jan.-maart 1969. Brief van R. M., 30-10-1968.

¹⁵⁹ Uitspraak van A. Vondeling circa 1965, geciteerd in: Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 207-208.

De voorlopige conclusie op basis van het voorgaande is dat het totaal van de ingekomen stukken uiteenvalt in twee categorieën. Enerzijds stuurden burgers persoonlijke verzoeken en politiserende commentaren waarin tekortkomingen in het overheidsbeleid werden aangekaart. Het ging dan vooral om staatsverantwoordelijkheid in aangelegenheden die schrijvers in verband brachten met de PvdA zoals de sociale zekerheid en sociale rechtvaardigheid. De burgers verwachtten dat de voorzitter de hiaten zou oplossen of benoemen. Vanwege deze thematiek dragen de brieven een zakelijk karakter. De verzoeken waren echter minder afstandelijk dan de politiserende commentaren die niet werden gedreven door een persoonlijke nood.

Anderzijds stuurden partijleden commentaren in reactie op de discussie binnen de partij tussen 1966 en 1971. Het ging in deze brieven niet om tekortkomingen in bepaalde overheidstaken, maar over wat de juiste vorm van politieke deelname in het algemeen en binnen de partij in het bijzonder behoorde te zijn. Het disciplineringsrepertoire vormde de verwachting van een krachtig optreden van de voorzitter tegen buitenparlementaire vormen van politieke participatie binnen de partij en in de samenleving. Uit deze stukken bleek de emotionele betrokkenheid directer en meer bewogen, omdat de normen, waarden en levensgeschiedenissen van deze vaak oudere schrijvers met de partij vervlochten waren. Daartegenover stond een libertair repertoire van voornamelijk jongeren, waarin werd gezocht naar nieuwe manieren om controle op de (partij-)bestuurders uit te oefenen. Dit transformeerde in het politiseringsrepertoire dat buitenparlementaire acties radicaliseerde in oppositie tegen de gevestigde parlementaire praktijken.

Wat alle brieven gemeenschappelijk hadden is dat ze eindigden met een verwachting over de reactie op hun boodschap. De meeste afzenders wensten een brief terug te krijgen. Mensen met concrete verzoeken hoopten juist dat hun biografische brief de mogelijkheid opende voor een telefoongesprek of liever een gesprek onder vier ogen. 'We kunnen in een uurtje samen meer bereiken dunkt ons, dan honderd brieven in de ruimte te schrijven', stelde een van hen.¹⁶⁰ Een enkeling wilde stellig geen antwoord of zag liever dat het bestuur zijn tijd nuttiger besteedde: 'Heer Tans, schrijft U mij asjeblieft niet terug, maar richt Uw energie op andere thans zeer belangrijke zaken'.¹⁶¹ In het volgende hoofdstuk zullen die reacties van de partijvoorzitters worden geanalyseerd.

¹⁶⁰ IISG, Archief PvdA, 374^d Corr. A. Vondeling juni-juli 1970. Brief van L.E. S., 25-6-1970.

¹⁶¹ Ibidem, 366^d Correspondentie J.G.H. Tans okt.-nov. 1966. Brief van E. de J., 27-10-1966.

4. 'Vanzelfsprekend wordt deze niet zonder meer terzijde gelegd'¹⁶²: reacties van de voorzitter

'Ik begrijp volkomen dat niet op elke brief uitvoerig kan worden ingegaan en ook dat niet iedere suggestie kan worden overgenomen. Toch spijt het mij dat in deze dagen, waarin allerwege wordt geroepen om verbetering van de communicatie tussen kiezer en gekozene in dit geval mijn pogingen onbeantwoord blijven. Men heeft mij wel eens verteld dat ieder burger van de U.S.A. die een brief naar "zijn" senator schrijft een behoorlijk antwoord terug krijgt. Zou een dergelijke gang van zaken ook niet mogelijk zijn voor kamerleden van de P.v.d.A.?'¹⁶³

Deze vraag stuurde een Middelburger aan Tans nadat hij geen antwoord had gekregen van PvdA-politica Singer-Dekker op zijn brief over het voorarrest van een jongeman die had geprobeerd het Van Heutsz monument in Amsterdam op te blazen. De schrijver maakte duidelijk dat hij verwachtte dat de PvdA, die in de jaren zestig zo hamerde op de intensivering van het contact met de kiezers, zich om de brieven bekommerde. Dit roept de vraag op hoe de partijvoorzitters omgingen met de burgerbrieven.

Sussmann toont in haar onderzoek aan dat Franklin D. Roosevelt burgerpost zeer serieus nam als een graadmeter van de sentimenten onder het volk ten aanzien van zijn bestuur.¹⁶⁴ Zimmermann betoogt echter dat de politici de brieven niet altijd ernstig namen blijkens verwijzingen naar de post als 'Blabla-Briefen' of 'Pipapo-post'.¹⁶⁵ Deze ambivalentie komt volgens Fenske voort uit eigendynamiek van de brieven 'die das politische System ebenso stabilisierte und stärkte, wie sie dasselbe beunruhigte und potenziell gefährdete'.¹⁶⁶ Ze kent de brieven het potentieel toe de dagelijkse politieke gang van zaken te onderbreken, omdat ze politici dwingen tot een aanpassing van hun acties. Politici zijn echter geen speelbal van de burgerverwachtingen, stelt Beyen: 'where the MP explicitly refuses to take action, and thus sets the limits between political representation and clientelistic bartering where the letter-writer had refrained from doing so'.¹⁶⁷ Tussen deze wederzijdse verwachtingen kan op die manier een kloof ontstaan die Fenske aanduidt als '(Verstehens)lücke'.¹⁶⁸

In het navolgende wordt bepaald hoe de partijvoorzitters de post waardeerden, door te bepalen waar zij in hun reacties grenzen stelden aan de burgerverwachtingen. Ten eerste staat de verwerking van de poststukken bij binnenkomst aan het hoofdbureau in Amsterdam centraal. Daarna wordt beschouwd op welke manieren de voorzitter reageerde en in hoeverre dit aansloot op de verwachtingen van de burger. De tweedeling uit het vorige hoofdstuk, tussen attenties op tekortkomingen in verantwoordelijkheden van de overheid en stellingnames in het debat over de vorm van politieke participatie in de PvdA, wordt hier aangehouden. Betoogd wordt dat de voorzitters op de eerste brieven zeer actief reageerden, terwijl zij op de tweede categorie gelaten reageerden. Op die manier ontstond er een breuk in wederzijdse verwachtingen tussen de voorzitters en een deel van hun achterban.

De brieven die binnenkwamen op het partijbureau aan Tesselschadestraat 31 te Amsterdam waren enerzijds specifiek geadresseerd. Een speciale variant hierop was de post die naar het woonadres van de voorzitters werd gestuurd. Anderzijds werden er brieven ontvangen die niet aan een bepaalde persoon waren gericht. In de regel is de enveloppe niet bewaard gebleven, maar kan die toezending worden afgeleid uit de onpersoonlijke aanhef zoals 'M.H.' [Mijne Heren], 'Aan het

¹⁶² IISG, Archief PvdA, 365° P7 J.G.H. Tans okt.-dec. 1965. Brief aan A. D.-S., 14-9-1965.

¹⁶³ Ibidem, 367° Tans okt. 1967-jan. 1968. Brief van A. V., 8-10-1967.

¹⁶⁴ L.A. Sussmann, 'FDR and the White House Mail', *The Public Opinion Quarterly* 20(1) (1956) 5-16, 10.

¹⁶⁵ Zimmermann, 'Lebenswelt und Politik', 208.

¹⁶⁶ Fenske, *Demokratie erschreiben*, 21.

¹⁶⁷ Beyen, 'Clientelism and politicization', 30.

¹⁶⁸ Fenske, *Demokratie erschreiben*, 127.

hoofdbestuur' of een notitie van de briefschrijver vragende 'Wilt u dit vervolgvel [...] doorgeven aan onze voorzitter?'.¹⁶⁹ Dit laatste maakt duidelijk dat sommige briefschrijvers wisten welke partijman ze wilde bereiken, maar niet hoe ze het postadres overeenkomstig konden specificeren. Zoals Vondeling al vermoedde, kon ook het vinden van de juiste titulatuur hierbij belemmerend werken: '[v]ergeef mij de titulatuur aanduiding die net als de lintjes regen een bepaalde norm aangeven in onze huidige Maatschappij. Misschien kunnen wij daar met ons cultuurpolitiekprogram, daar nog wel eens verandering in brengen', al dacht de verontschuldigende schrijver 'dat dit niet direct de belangrijke dingen zijn die onze leefgemeenschap moeten of dienen te verbeteren'.¹⁷⁰

De algemeen geadresseerde brieven zijn daarnaast te herkennen aan het bijgesloten 'postverwerkingsbriefje'. Dit briefje bevat een tabel met afkortingen van de namen van partijleiders of -functies en diende er voor te zorgen dat ieder stuk bij de juiste afdeling of PvdA-politicus terecht kwam. Op een verwerkingsbriefje van 24 oktober 1966 stond 'Ta' bijvoorbeeld voor Tans, 'EM' voor secretaris-penningmeester E. Meester en Wbs voor de directeur van de Wiardi Beckmanstichting, enzovoorts.¹⁷¹ Later werden initialen vervangen door functie-aanduidingen van de voorzitter ('Vz'), Secretaris ('Scr') en Penningmeester ('Pe').¹⁷² Op deze manier hoefde de administratie niet te worden aangepast bij een wisseling van het partijbestuur. Daarnaast werd op het postverwerkingsbriefje de ontvangstdatum genoteerd en de brief genummerd. Tot slot werd bepaald wie de brief diende te behandelen, waarna hij werd voorzien van de bijbehorende code. Post voor de partijvoorzitter kreeg de codering P/7.¹⁷³ Andere voorkomendheden in de correspondentie van de voorzitters waren codes voor post van de afdelingen (A/div.) of aan de Tweede Kamerfractie (T/1).¹⁷⁴ Dat een specifiek geadresseerde brief een dergelijk verwerkingsbriefje doorgaans ontbeert, wijst er op dat die brieven direct naar de geadresseerde doorgingen.

Daarnaast werden alle uitgaande brieven stevast voorzien van enkele administratieve codes, links bovenaan of in één regel voorafgaand aan de aanhef. Voor inkomende stukken gold dit alleen in zoverre het verwerkingsbriefje ontbrak. In deze informatie keerde eerst de betreffende codering terug. Vervolgens opnieuw de initialen van degene die de brief afhandelde of beantwoordde. In dit onderzoek betrof dat voornamelijk 'Ta/R' en 'V/chr.'. In beide gevallen verwijzen de initialen vóór de schuine streep respectievelijk naar Tans en Vondeling. De daarop volgende initialen verwijzen naar hun persoonlijke secretaresses. In het geval van Vondelings secretaresse werd de volle naam niet gevonden. Tans werd bijgestaan door Joke Ruarus.¹⁷⁵

Op deze aanwijzingen volgden de nummering en datum van het uitgaande stuk. Ieder jaar werd per 1 oktober gestart met een nieuwe telling van ingekomen correspondentie, waaronder burgerbrieven. Deze datum hing waarschijnlijk samen met de (her)verkiezing van het partijbestuur. Bij

¹⁶⁹ IISG, Archief PvdA, 367^b Tans mei-sept. 1967. Brief van P. G., zonder datum.

¹⁷⁰ Ibidem, 373^a Brief van R. L., zonder datum; Vondeling, *Nasmaak en voorproef*, 22.

¹⁷¹ Ibidem, 366^d Corr. J.G.H. Tans okt.-nov. 1966. Postverwerkingsbriefje bij de brief van H. M., 20-10-1966. Zie bijlage.

¹⁷² Ibidem, 374^b Corr. A. Vondeling maart 1970. Postverwerkingsbriefje bij de brief van E.J. W., 26-2-1970. Zie bijlage.

¹⁷³ Ibidem, 668 Coderingslijsten 1951/52-59, 1966/67, 1979/1980. Concept-indexboekje archief Partij van de Arbeid '66/'67, bladzijde 5.

¹⁷⁴ Ibidem, bladzijde 1 en 6.

¹⁷⁵ Klijn, *Onze man uit Maastricht*, 200.

Tans stond de teller aan het eind van september doorgaans op circa vijfenveertighonderd brieven.¹⁷⁶ Bij Vondeling lag dat aantal jaarlijks een duizendtal lager.¹⁷⁷

Deze basale gegevens geven een waardevol inzicht in het postverwerkingsproces. Het toont de zorg aan om ieder ingekomen stuk bij de juiste persoon terecht te laten komen voor verdere afhandeling. Speciaal voor deze klus werd in het begin van de jaren zestig een werknemer aangenomen.¹⁷⁸ De herstructurering van de postverwerkingsbriefjes aan het eind van datzelfde decennium, maakt duidelijk dat een systematische afhandeling van ingekomen brieven nog altijd op aandacht van het partijbureau kon rekenen.

In de meeste gevallen is het mogelijk de verdere behandeling door de voorzitter te achterhalen. Het was gebruikelijk dat op iedere ingekomen brief een antwoord werd gestuurd. Van honderdvijfenveertig brieven (78,8%) is het zeker dat ze met een brief beantwoord zijn. In die gevallen is er een kopie aan de ingekomen brief vastgeniet of aangetekend dat een antwoord is gestuurd. Ook kiezers die geen reactie verwachtten of wensten, kregen repliek. 'U verwacht van mij geen antwoord op uw brief. Ik begrijp niet waarom u dat denkt. In het algemeen pleeg ik mijn brieven te beantwoorden en ook in dit geval', aldus Vondeling.¹⁷⁹ Tans liet weten dit ook na te streven.¹⁸⁰ Daarbij werd geen moeite gespaard om ook brieven zonder adresgegevens te beantwoorden. In 1965 ontving Tans een inschrijving voor het partijlidmaatschap uit Den Haag zonder nadere adresgegevens. Men kon de man pas inschrijven nadat een partijgenote die informatie had verzameld bij de afdeling Bevolking van de gemeente aldaar.¹⁸¹

Daarnaast werden veelschrijvers geantwoord, al werd hun inbreng ambivalent gewaardeerd. Van één specifieke persoon is de constante, doch onsamenvhangende stroom post in een afzonderlijk dossier samengevoegd.¹⁸² De dossiertitel 'Knots' is ontleend aan een aantekening van Tans' voorganger, Ko Suurhoff, die de briefschrijver ook als 'gek' kwalificeerde.¹⁸³ 'Nooit antwoorden', voegde hij er aan toe, waarschijnlijk in de hoop de schrijver zo te ontmoedigen. Desalniettemin reageerden hij en Tans later toch. Daarnaast beantwoordde Tans stevast de post van ene Bloemendal die gedurende de gehele onderzoeksperiode met tussenpozen uiteenlopende onderwerpen aankaartte in lange uiteenzettingen.¹⁸⁴ Vondeling liet een vrouw die herhaaldelijk abortus en homofilie veroordeelde daarentegen weten niet telkens haar brieven te kunnen beantwoorden om zijn ongewijzigde stellingname te herhalen.¹⁸⁵ Deze behandeling maakt duidelijk dat er ondanks het gedeelde streven om iedere brief van een antwoord te voorzien, persoonlijke verschillen bestonden in de manier waarop partijvoorzitters met post omgingen.

¹⁷⁶ IISG, Archief PvdA, 366^b Correspondentie Tans (juni) juli-september 1966. Brief aan H.J.M. A. 3-8-1966 (4946^e brief); Ibidem, 367^b Correspondentie Tans mei-september 1967. Brief aan P. A. 26-9-1967 (4111^e brief); Ibidem, 367^e Correspondentie Tans september 1968-februari 1969. Brief aan Mevrouw R. 23-9-1968 (4128^e brief).

¹⁷⁷ IISG, Archief PvdA, 374^e Correspondentie A. Vondeling augustus 1970. Brief aan P.J. S. 18-8-1970 (2877^e brief) Nadien zijn brieven binnengekomen waarop nummering ontbreekt. Ibidem, 373^d sept.-okt. 1969. Brief t.a.v. J.G. E. 5-9-1969 (3459^e brief); Ibidem, 375^a Correspondentie A. Vondeling sept. 1970. Brief aan R. B.-B., 29-9-1970 (3338^e brief). Deze aantallen bevatten niet alleen burgerbrieven, maar ook interne notities, 'amice-brieven', et cetera.

¹⁷⁸ IISG, Archief PvdA, 487^c Overige Correspondentie K-O. Brief aan G. N., 21-3-1967.

¹⁷⁹ Ibidem, 373^c Correspondentie A. Vondeling juni-aug. 1969. Brief aan G.L. van den T.-S. van de C., 29-8-1969.

¹⁸⁰ Ibidem, 367^c Tans okt. 1967-jan. 1968. Brief aan B. van Z., 14-12-1967.

¹⁸¹ Ibidem, 366^d Corr. J.G.H. Tans okt.-nov. 1966. Brief aan mw. W.C. K.-K., 17-9-1965.

¹⁸² Ibidem, 366^c Dossier Dalebout 'Knots'.

¹⁸³ Ibidem. Aantekeningen van Suurhoff op brieven van D., 24-6-1963 en 27-11-1963.

¹⁸⁴ Ibidem, 366^d Corr. J.G.H. Tans okt.-nov. 1966. Brief van B., 10-10-1966; Ibidem, 367^b Tans mei-sept 1967. Brief van B., 15-5-1967; Ibidem, 367^e Tans sept. 1968-feb. 1969. Brief van B., 17-2-1969; Ibidem, 374^a Corr. A. Vondeling jan.-feb. 1970. Brief van B., 24-2-1970.

¹⁸⁵ Ibidem, 374^b Correspondentie A. Vondeling maart 1970. Brief aan J. de B., 24-3-1970.

De antwoordbrieven volgden geen standaardformat, maar waren een unieke repliek. De enige uitzondering hierop was een standaardbrief van Vondeling op enkele reacties over het congres in 1969.¹⁸⁶ Waarschijnlijk beantwoordde normaliter de secretaresse de post in samenspraak met de voorzitter. Tans tekende op verschillende brieven zijn repliek op met pen, waarna Ruarus het uittipte.¹⁸⁷ Vervolgens ondertekende Tans de brief voor versturing. Er zijn ook voorbeelden waarbij de brief door Ruarus werd opgesteld, ondertekend en namens Tans verstuurd.¹⁸⁸ In verlate gevallen speelden de voorzitters bij hun verontschuldiging in op het begrip dat briefschrijvers in hun brief hadden gegeven voor hun drukke werkzaamheden.¹⁸⁹ Gedurende vakantieperiodes in juli en augustus ontvingen de briefschrijvers van de secretaresse de boodschap dat hun brief bij terugkomst van de voorzitter inhoudelijk behandeld zou worden.¹⁹⁰

Het terugschrijven werd wisselend gewaardeerd. 'Het doet mij veel genoeg, dat U de moeite hebt willen nemen, mij te antwoorden', schreef ene Van der E..¹⁹¹ Een invalide arbeider die zich eerder al tot Tans had gericht, liet aan Vondeling weten: '[i]k ben toch blij dat u mij een brief hebt teruggeschreven [...] Want ik reken dat u nog wel het een en ander te doen hebt. Als invalide ben je soms al blij met een brief.'¹⁹² Maar een andere briefschrijver klaagde over een 'keurig, beleefd, nietszeggend briefje [...] waaruit bleek hoezeer het gelijk bij het door de partij gevoerde beleid lag' dat hij terugkreeg na zijn kritiek.¹⁹³ De eerder aangehaalde Middelburgse briefschrijver maakte bovendien duidelijk dat de partijvoorzitter ook meer kon doen dan het sturen van een brief: 'het [spijt] mij dat in het geval van de Amsterdamse jongen [die het monument wilde opblazen, VvdG], van de P.v.d.A. uit geen stappen, vragen aan de minister b.v., zijn gedaan'.¹⁹⁴ Het ontvangen van een geïndividualiseerde antwoordbrief vervulde de wens(en) van burgers in sommige gevallen dus maar deels. De voorzitters reageerden doorgaans actiever op verzoeken en commentaren waarin op hiaten in het overheidsbeleid werd gewezen, dan op kritiek van de partijgenoten inzake de ontwikkelingen in de PvdA.

Voordat de voorzitters konden ingaan op de verzoeken of commentaren over onrechtvaardig overheidshandelen, waren zij 'afhankelijk van het verkrijgen van inlichtingen' omtrent de zaak waarover werd geschreven.¹⁹⁵ Die aanvullende informatie werd verkregen van betrokken instellingen, van collega's uit de afdeling of het district in de buurt van de briefschrijver of van de afzender zelf. 'Het zal u duidelijk zijn, dat dergelijke stappen geen enkel effect kunnen sorteren, wanneer de feiten die er aan ten grondslag liggen, niet in alle opzichten klaar, duidelijk en aantoonbaar zijn', verduidelijkte de Maastrichtse partijvoorzitter aan een man die geen helderheid had gegeven over de toedracht van zijn verzoek.¹⁹⁶ Daarnaast gaven de partijvoorzitters aan dat verzoeken en klachten die betrekking hadden op een breder gevoeld onrecht op meer aandacht konden rekenen:

'U zult er begrip voor hebben, dat ik onmogelijk kan ingaan op ieder verzoek van iedere willekeurige briefschrijver, om ergens mijn mening over te geven. Iets anders is het, wanneer

¹⁸⁶ IISG, Archief PvdA, 373^a Correspondentie A. Vondeling (1968) jan.-maart 1969. Brief aan I. de L. en aan familie N., beide van 27-3-1969.

¹⁸⁷ Ibidem, 366^a Tans april-juli 1966. Brief van H. van den E., 22-2-1966 en antwoord daarop van 3-3-1966.

¹⁸⁸ Ibidem, 366^e Tans dec. 1966-feb. 1967. Brief aan W.C. H., 20-1-1967.

¹⁸⁹ Ibidem, 374^b Corr. A. Vondeling maart 1970. Brief aan A. P., 12-3-1970.

¹⁹⁰ Ibidem, 366^b Tans. Brief aan C. van W., 12-8-1966.

¹⁹¹ Ibidem, 366^a Tans april-juli 1966. Brief van H. van der E., 25-3-1966.

¹⁹² Ibidem, 373^c Corr. A. Vondeling juni-aug. 1969. Brief van J. V., 5-5-1969.

¹⁹³ Ibidem, 366^b Tans (juni) juli-sept. 1966. Brief van C. van W., 8-8-1966.

¹⁹⁴ Ibidem, 367^c Tans okt. 1967-ja. 1968. Brief van A. V., 8-10-1967.

¹⁹⁵ Ibidem, 367^d Tans feb.-aug. 1968. Brief aan A. van R.-van V., 8-2-1968.

¹⁹⁶ Ibidem, 366^e Tans dec. 1966 – feb. 1967. Brief aan A.J. S., zonder datum.

ik als voorzitter van de Partij van de Arbeid benaderd word met een verzoek om voor een bepaald algemeen belang op de bres te staan.’¹⁹⁷

Tans en Vondeling bleken in verregaande mate bereid om voor zowel gedupeerde individuen als groepen te achterhalen wat mogelijk was. Een dergelijke brief werd dan ook ‘[v]anzelfsprekend [...] niet zonder meer terzijde gelegd’, aldus Tans.¹⁹⁸ Toen de Maastrichtse voorzitter zich binnen korte tijd voor de tweede keer met een verzoek om informatie richtte tot PvdA’er Johan van der Woude legde hij verontschuldigend uit:

‘dat ben ik nu eenmaal aan mijn imago verplicht. Dat is duidelijk. En zolang in de wereld de grote massa nog leeft bij de gratie van een kleine groep machthebbers, zal het je zeker geen kwaad doen aan het in stand houden van dat imago te mogen medewerken. Je moet altijd maar denken: vooruit maar weer, je kunt nooit weten!’¹⁹⁹

Een voorval bij Tans’ voorganger Ko Suurhoff in 1961 toont aan dat deze vergaande interesse in de persoonlijke problemen gebruikelijk was bij de PvdA. Deze partijvoorzitter van 1961 tot 1965 werd ‘verrast met een postpakket, waarin zich twee oude sloffen bevonden, afgetrapt en met kapotte zolen’ uit Emmer-Compascuum.²⁰⁰ In een bijgaand briefje verklaarden de afzenders dat hen uitkeringsgeld geweigerd werd waardoor zij gedwongen werden zich in vossen te kleden. Om te peilen hoe ernstig de situatie was, liet Suurhoff een lid van de plaatselijke PvdA-afdeling polshoogte nemen. Het bleek dat de briefschrijvers hun omstandigheden bewust hadden verdraaid, zodat de partijvoorzitter geen reden zag om verdere handelingen te ondernemen. Suurhoff stuurde de sloffen zelfs zonder uitleg terug.

In enkele gevallen werd op basis van de verkregen kennis wel verdere stappen ondernomen. Zo stelde Tans aan minister Diepenhorst van Onderwijs vragen inzake de wachtgeldregeling voor tijdelijk benoemde leerkrachten, nadat uit inlichtingen was gebleken dat een briefschrijver hierover terecht een klacht had ingediend.²⁰¹ In andere gevallen waren de voorzitters bij machte om directe invloed uit te oefenen. ‘[N]u schrijft U in Uw laatste brief, dat ik het best zelf zou kunnen klaarspelen met de P.T.T.’, schreef een weduwe die om een telefoon verlegen had gezeten, ‘maar U weet heel goed, dat dat niet het geval is’. Ze had Vondeling er over aangeschreven en ‘toen U er zich mee bemoeid had kwamen ze de week voor Kerstmis!! direct opgedraafd. De “hoofdman” van het spul liet zich toen ontvallen: “ja, de één of andere hoge piet in den Haag had opgebeld.” Die hoge Piet moet U geweest zijn’.²⁰²

Maar in verschillende situaties bleken de voorzitters niet in staat de problemen op te lossen, hoe invloedrijk de verzoekschrijvers de hen ook inschatten. In onderzoek naar de mogelijkheden om een ontslagen PTT-medewerker in zijn functie te herstellen, bleek dat alle beroepsinstanties de zaak reeds onderzocht en afwijzend beoordeeld hadden. Zodoende moest Tans concluderen dat ‘ikzelf aan deze gang van zaken niets kan veranderen’.²⁰³ Ene mevrouw S. had met PvdA-Kamerlid Johan Scheps uitgebreid gecorrespondeerd over haar kansen op een schadeloosstelling voor haar onteigende

¹⁹⁷ IISG, Archief PvdA, 366^a Tans april-mei & mei-juli 1966. Brief aan H. S., 2-6-1966.

¹⁹⁸ Ibidem, 365^e P7 J.G.H. Tans okt.-dec. 1965. Brief aan A. D.-S., 14-9-1965.

¹⁹⁹ Ibidem, 366^e Tans dec. 1966-feb.1967. Brief aan J. van der W., 3-2-1967

²⁰⁰ Ibidem, 362^a Correspondentie partijvoorzitter Suurhoff (1958-1963) 1961-1963. Brief van Suurhoff aan J. Pijlman, 30-3-1961.

²⁰¹ *Aanhangsel Handelingen II* 1965/1966, nr. 385; IISG, Archief PvdA, 366^b (juni) juli-sept. 1966. Brief aan A.P. B., 15-3-1966.

²⁰² Ibidem, 373^c Correspondentie A. Vondeling juni-aug. 1969. Brief van N.C. B.-van S., 10-8-1969.

²⁰³ Ibidem, 365^g Brief aan H.K.P. W., 4-3-1966.

bezittingen in voormalig Nederlands-Indië. Toen zij het vervolgens bij Tans probeerde, maakte hij duidelijk dat hij haar verzoek om schadeloosstelling onmogelijk kon 'forceren'.²⁰⁴ 'Dat kan trouwens niemand', voegde hij toe.

Iets soortgelijks overkwam Vondeling die een klaagbrief ontving van een invalide vrouw uit Gouda over de auto's voor haar raam die haar enige uitzicht ontnamen.²⁰⁵ Daarop schreef de partijvoorzitter naar de politie van Gouda voor inlichtingen. Volgens de politiechef had de brievenschrijfster de problemen overdreven en kwam dat 'voort uit haar minder goede gezondheid'.²⁰⁶ Vondeling kon verder geen stappen meer ondernemen. Hij hield er wel een leuk idee aan over voor de VARA-rubriek *Velen met mij*, de voorloper van het programma *De Ombudsman*. In die televisierubriek werden veelgehoorde maatschappelijke problemen van burgers met bedrijven of de overheid aan de kaak gesteld. 'Ik ben er vast van overtuigd', stuurde hij aan PvdA'er en televisieombudsman Marcel van Dam, 'dat duizenden in zo'n situatie verkeren. Niet alleen invaliden die aan huis zijn gebonden, maar ook bejaarden'.²⁰⁷ Door de kwestie aan te dragen voor behandeling in *De Ombudsman* maakte Vondeling duidelijk dat ook hij niet altijd in staat was om misstanden waarover burgers hem schreven van hoger hand te beïnvloeden.

Dat gold niet alleen voor de persoonlijke verzoeken, maar ook voor de commentaren waarin burgers attenderden op zaken waar de overheid volgens hen ook verantwoordelijkheid voor moest nemen. In reactie op de eerdergenoemde vragen over de zware straf op drugsgebruik van de student uit Amsterdam, bijvoorbeeld, liet Tans weten zich in de 'aan de orde gestelde kwestie te oriënteren'. Nadat hij contact had gehad met PvdA-Kamerlid en expert op het gebied van volksgezondheid dokter Jan Lamberts, moest hij de jongeman teleurstellen 'dat vraagstukken als deze geen studie-object zijn voor een politieke partij, maar voor deskundigen. Op grond van hun conclusies en inzichten moet men in de politiek tot een bepaald beleid trachten te komen'.²⁰⁸

Uit de afhandeling van deze persoonlijke verzoeken en attenderende commentaren door partijvoorzitters blijkt dat zij de inhoud zeer serieus namen. Zij achtten het aan hun imago verplicht het nodige te doen om de hiaten in het politieke beleid aan te passen. Met hun succesvolle acties bevestigden de voorzitters de burgerverwachting dat politici wel in staat waren de doorslag te geven. Op die manier bekrachtigden ze ook de distantie in de omgang tussen burgers en politici, maar die Vondeling zo tegenstond. In de meeste gevallen waarin de voorzitter geen verdere stappen kon ondernemen, had de burgerbrief toch zijn verstorende werking laten zien. Het is dan ook moeilijk te bepalen in hoeverre van mislukken gesproken kan worden.

Er werd ook aandacht besteed aan de reacties van partijleden op ontwikkelingen in de partij. 'U hebt eens te kennen gegeven dat U het op prijs zou stellen dat partijgenoten, als zij dat wensen, zich rechtstreeks tot de hoge functionarissen van de partij wenden. Welnu, geachte partijvoorzitter, dat wil ik hiermee nu eens doen', schreef een partijlid. Sommige brieven van leden waarin gereageerd werd op de ontwikkelingen en verdeeldheid in de partij werden geselecteerd om te worden voorgelezen tijdens bestuursvergaderingen. Zo stuurde het jonge bestuurslid Jan Nagel een burgerbrief in reactie op zijn artikel in *Het Parool* door aan voorzitter Tans met de toevoeging dat hij moest bepalen 'hoe belangrijk deze brief is om opgenomen te worden in het correspondentieoverzicht dat de p.b.-leden [partijbestuursleden, VvdG] ontvangen'.²⁰⁹ Vondeling las twee jaar later ook reacties

²⁰⁴ IISG, Archief PvdA, 365^a Tans juni-sept. 1965. Brief aan mevrouw mr. J. S.-S., 24-6-1965.

²⁰⁵ Ibidem, 375^a Correspondentie A. Vondeling september 1970. Brief van E. van L., zonder datum.

²⁰⁶ Ibidem, brief van de Gemeentepolitie Gouda aan Vondeling, 16-9-1970.

²⁰⁷ Ibidem, 375^a Correspondentie A. Vondeling september 1970. Brief aan drs. M.P. van Dam, 15-9-1970.

²⁰⁸ Ibidem, 367^b Tans mei-sept. 1967. Brief aan Ph. J. van der M., 23-8-1967.

²⁰⁹ Ibidem, 367^b Tans mei-sept. 1967. Brief van J. Nagel, 13-3-1967.

uit 'de stem des volks' voor in het bestuur.²¹⁰ Eentje daarvan, de brief van de eerdergenoemde man die terugkwam op zijn verwijten aan het bestuur, stuurde Vondeling zelfs door voor plaatsing in *Het Vrije Volk*.²¹¹

Toch moet de ernst met deze stukken niet overschat worden. In tegenstelling tot het schrijven van burgers over onrechtvaardige tekortkomingen in overheidsbeleid, deden de voorzitters in reactie op kritiek van partijgenoten op de ontwikkelingen binnen de partij weinig meer dan een poging om door middel van een schriftelijke uiteenzetting het ongelijk van de briefschrijver aan te tonen. Doorgaans werden deze partijgenoten er van op de hoogte gesteld dat het plan of idee dat zij voorstelden reeds bestond. Zo wees Vondeling een briefschrijver die de noodzaak van een goede presentatie in de media benadrukte op het bestaan van een presentatieraad binnen de partij.²¹² Desalniettemin zou men de toegestuurde suggesties zeker meenemen in de overwegingen van de betreffende commissie of werkgroep. Eén partijlid met een doctorstitel die interesse toonde in de maatschappelijke consequenties van technische ontwikkelingen werd na intern overleg zelfs opgenomen in een commissie 'industrie' van de Wiardi Beckman Stichting.²¹³ Op die manier werd aan deze vorm van betrokkenheid met de partij toch een blijk van waardering gegeven. Dit was echter een uitzondering en meestal ontvingen de partijleden alleen een verdedigende brief terug. Dit vooruitzicht gaf een commentaarschrijfster die het communicatieprobleem in de partij aankaartte reden tot cynisme. 'Voorlopig hoef ik geen antwoord van U', sloot zij af, '[e]en zinnetje als (het communicatieprobleem zal grote aandacht krijgen [...]) kan ik zelf ook wel bedenken. Tegen de tijd dat er concreet iets uitrolt hoor ik het wel.'²¹⁴

Aanmeldingen en bedankjes voor het partijlidmaatschap konden op meer activiteit van de voorzitters rekenen. De schrijvers werden gevraagd om een gesprek om hun motieven zelf te verhelderen. Kersverse leden werden in contact gebracht met vertegenwoordigers van het district waar zij in woonden.²¹⁵ Ook met personen die hun lidmaatschap opzegden werd contact gezocht. Secretaris-penningmeester Eibert Meester vroeg aan Tans er op toe te zien 'de namen en adressen van degenen die bedankt hebben aan de desbetreffende afdeling worden doorgegeven, met het verzoek de lieden te bezoeken en te trachten ze als lid te behouden.'²¹⁶ Bovendien boden Tans en Vondeling burgers die bedankten, een persoonlijk (telefoon)gesprek aan hun grieven te bespreken.²¹⁷ Zo ging Tans persoonlijk langs bij een ouder partijlid die in 1966 bedankte vanwege de drang aan de kant van de PvdA om 'ten koste van alles mee te willen regeren' in het kabinet-Cals. In 1968 kwam Tans terug op het gesprek met de vraag of 'intussen wellicht het moment gekomen is om de betrekkingen tussen u en de partij opnieuw te herstellen'.²¹⁸ Een half jaar later had de man nog altijd niet gereageerd.²¹⁹

Daarnaast stelden de voorzitters een ander verwachtingspatroon tegenover het disciplineringsrepertoire van oudere partijleden dat in het voorgaande hoofdstuk aan het licht kwam. Ten eerste lieten beide voorzitters doorschemeren dat de handelingsruimte of macht van een partijvoorzitter binnen een democratische beweging begrensd waren. Zo antwoordde Tans op een

²¹⁰ IISG, Archief PvdA, 374^b Corr. A. Vondeling maart 1970. Brief aan C.M.L. R., 13-3-1970; Ibidem, 374^a Corr. A. Vondeling jan.-feb. 1970. Brief aan J. V., 23-1-1970.

²¹¹ Ibidem, 374^a Corr. A. Vondeling jan.-feb. 1970. Brief aan E. M., 23-1-1970.

²¹² Ibidem, brief aan A. R., 9-2-1970.

²¹³ Ibidem, 367^a Tans maart-april 1967. Notitie voor de heer G., 8-5-1967. Ingesloten bij brief van E. v.d. L, 28-5-1966.

²¹⁴ Ibidem, 367^c Tans okt. 1967-jan. 1968. Brief van B.-van Z., 6-12-1967.

²¹⁵ Ibidem, 366^a, brief aan R. S., 28-4-1966; 365^e, brief aan L.J. T., 18-11-1965.

²¹⁶ Ibidem, 364^d Juli-augustus 1965. Notitie van Eibert Meester aan Tans, zonder datum.

²¹⁷ Ibidem, 374^b Correspondentie A. Vondeling maart 1970. Brief aan I. C., 23-3-1970.

²¹⁸ Ibidem, 367^d Tans feb.-aug. 1968. Brief aan H.L. B., 8-2-1968.

²¹⁹ Ibidem, notitie op de brief d.d. 1-9-1968.

andere brief dat het nog altijd de leden waren die het partijbeleid bepaalden in plaats van de voorzitter.²²⁰ Hetzelfde gold volgens hem met betrekking tot het eerder ter sprake gekomen verzoek aan Tans om zijn positie als PvdA-voorzitter te gebruiken om *Zo is het...* te verbieden. Hij wimpelde dit af omdat de PvdA niet verantwoordelijk was voor het programma: '[i]k zie niet goed, waarom het op de weg van de PvdA moet liggen om de VARA openlijk de les te lezen. De VARA dient haar eigen verantwoordelijkheid te dragen en wij de onze'.²²¹ Bovendien meende Tans dat men de consequenties van het satireprogramma niet moest overschatten: '[e]r blijkt bij de opiniepeilingen toch maar een gering aantal ondervraagden (7%) van oordeel te zijn, dat ook de PvdA verantwoordelijk is voor deze uitzendingen'.²²²

Wel bekende Tans in reactie op verwijten over zijn interview in *De Telegraaf* dat hij zich tot het gesprek had laten verleiden omdat hij de benadering door de journalist had ingeschat als een aanzet tot een betere onderlinge verhouding tussen de partij en de krant. 'Ik heb er [...] spijt van, dat ik teveel in enige goede trouw heb geloofd. Het zal mij niet meer gebeuren', verzekerde hij.²²³ En Vondeling bleek het nodig te vinden om op te treden tegen de verkeerde weergave van zijn standpunten in een regionale krant waarop een schrijver hem had geattendeerd.²²⁴

Desalniettemin deden de voorzitters met betrekking tot verslaggeving in de media een beroep op het kritische bewustzijn van burgers en partijleden. Men mocht van Tans best kritische opmerkingen maken over de uitspraken van politici, mits bedacht werd dat een politicus gedane uitspraken niet altijd 'rustig kan corrigeren'. 'De mensen die de publiciteitsmedia bespelen, lopen de hele dag achter je aan, trekken je bij voortduring aan je jas en willen op alles en nog wat commentaar van je horen. Men kan niet altijd "neen" zeggen', aldus Tans.²²⁵ De kiezers en leden hadden dan ook de taak zelf een weloverwogen selectie te maken uit de informatiestromen. Deze gedachte werd wellicht het best onder woorden gebracht door Eibert Meester: 'zo goed als u het kaf van het koren scheidt, doen honderdduizenden kiezers dit. Wij hebben een bijna onuitputtelijk vertrouwen in het gezonde verstand van ons volk'.²²⁶

Vondeling bepleitte dit ten aanzien van de berichtgeving op televisie. 'Al deze processen [extremistische uitingen van de jeugd] komen met geweldige snelheid en dwingendheid op ons af door de t.v. Daardoor is de schokwerking buitengewoon groot, temeer omdat de presentatie veelal in handen is van dezelfde jonge generatie, die vindt, dat alleen werkelijk nieuws is, wanneer een man een hond bijt'.²²⁷ Hij was zich eveneens bewust van dat 'vele ouderen' er moeite mee hadden 'dat in het openbaar over kwaliteiten [van partijgenoten] wordt gesproken'.²²⁸ Vondeling legde echter uit dat 'bij elke kandidaatstelling meningsverschillen aan het licht treden. Dat gebeurt ook bij de samenstelling van bijv. een voetbalelftal. De discussies daarover in de pers zijn niet van de lucht. Ook onze leden moeten de geestelijke hardheid bezitten om publiek gewogen te worden. Dat dat niet altijd lukt weet ik zelf maar al te goed, maar het is inhearent aan het dienen van de publieke zaak'.²²⁹ Het bevorderde zijns inziens de openbaarheid van de politiek en zag daarom geen reden om zich er tegen te verzetten.²³⁰

²²⁰ IISG, Archief PvdA, 366^d Corr. J.G.H. Tans okt.-nov. 1966.

²²¹ Ibidem, 365^g Brief aan J.G.M. D. sr., 18-3-1966.

²²² Ibidem, brief aan M. D.-D., 16-3-1966.

²²³ Ibidem, 366^a Tans april-juli 1966. Brief aan R. de R., 22-4-1966.

²²⁴ Ibidem, 374^e Corr. A. Vondeling aug. 1970. Brief aan P.J. Hovingh, hoofdredacteur van *De Maaskoerier*, 18-8-1970.

²²⁵ Ibidem, 366^a Tans april-juli 1966. Brief aan C. van W., 4-5-1966.

²²⁶ Ibidem, Overige Correspondentie 487^a A-E. Antwoord op A.S. E., 10-2-1967.

²²⁷ Ibidem 374^c Corr. A. Vondeling april-mei 1970. Brief aan M. van V., 2-7-1970.

²²⁸ Ibidem, 374^e Corr. A. Vondeling aug. 1970. Brief aan H.J. van E., 18-8-1970.

²²⁹ Ibidem, 374^d Corr. A. Vondeling juni-juli 1970. Brief aan H. C., 27-2-1970.

²³⁰ Ibidem, 374^e Corr. A. Vondeling aug. 1970. Brief aan H.J. van E., 18-8-1970.

Evenzo namen Vondeling en Tans het in tegenstelling tot de oudere partijleden op voor de politieke manifestaties van de jongeren. In principe wensten de voorzitters hetzelfde te bereiken als de ouderen: een integratie van de jeugd. De oudere generatie PvdA'ers streefde dit na omdat zij meenden dat de partij alleen electoraal sterker kon worden als men eensgezind zou optreden. De voorzitters streefden de vereniging van jongeren met de partij na, omdat zij dat beschouwden als is een 'absolute noodzaak voor een politieke partij, die het contact met de intellectuele jonge generatie niet wil verliezen'.²³¹ Maar daarbij wensten de voormannen geen disciplinerende te gebruiken. Volgens Vondeling was de partijleiding zich er 'ten volle van bewust dat wij democratische wegen moeten blijven behandelen, maar tegelijkertijd niet bang voor een opvallende buiten-parlementaire actie die bijdraagt tot de bewustwording van de veel te grote groep onverschilligen'.²³² Zowel Tans als Vondeling relativeerden dan ook de noodzaak tot disciplinerende van de jeugd: 'niet omdat ik dat ambtshalve moet doen, maar gewoon omdat ik geloof, dat wij het probleem van de integratie van jeugd en ervaring in onze partij op niet al te lange termijn wel de baas zullen worden'.²³³ Deze houding van de voorzitters komt overeen met de bewering van de historicus James Kennedy dat partijleiders in de jaren zestig ruimte gaven aan vernieuwers om de partij te moderniseren.²³⁴ Het was echter niet in lijn der verwachtingen van de oudere partijleden die in hun brieven vroegen om een disciplinerende, zodat een verwijdering van dit deel van het electoraat ontstond.

In dit hoofdstuk werd duidelijk dat de partij en haar voorzitters grote waarde hechtten aan de ingekomen brieven uit het electoraat, die zij waardeerden als een 'stem des volks'. Door middel van een systematische verwerking van de post, kwam ieder poststuk bij de politicus terecht die het beste in staat was het betreffende stuk af te handelen. Toch bleek dat de voorzitters niet hetzelfde reageerden op alle brieven. Met betrekking tot verzoeken en commentaren waarin burgers falend of ontbrekend overheidsbeleid aankaarten, achtten de voorzitters het aan hun imago verplicht om zich met de kwestie bemoeien. In geslaagde acties bevestigden zij de afstand tussen burgers en politici. In de meeste gevallen bleken ook Tans en Vondeling niet bij machte de gang van zaken te beïnvloeden. Het valt te betwijfelen of dan van mislukken gesproken kan worden, aangezien de brief de voorzitter aanzette om zich in de kwestie te verdiepen en zo een verstorende functie had. In reactie op de commentaren van partijgenoten over de onenigheid in de partij namen de voorzitters het op voor de vernieuwing en zagen zij af van disciplinerende. Zodoende ontstond een verwijdering van de oudere partijleden.

²³¹ IISG, Archief PvdA, 374^c Corr. A. Vondeling april-mei 1970. Brief aan M. van V., 2-7-1970.

²³² Ibidem, 374^d Corr. A. Vondeling juni-juli 1970. Brief van H.T. van G., 7-7-1970.

²³³ Ibidem, 374^b Corr. A. Vondeling maart 1970. Brief aan A. K.-K., 27-3-1970.

²³⁴ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 196-197.

Conclusie

In 1966 verkeerde de Partij van de Arbeid in een malaise. De verkiezingsnederlagen in dat jaar maakten volgens partijleiders duidelijk dat zij het contact met de kiezers waren verloren en dat jongeren zich niet interesseerden voor de politiek. Tussen 1966 en 1971 ijverde de pressiegroep Nieuw Links voor een linkere koers en een democratisering van de partij om het contact met haar achterban herstellen. Historici hebben aangetoond dat kiezers deze linkere stellingname niet eenduidig waardeerden. Zij hebben echter nauwelijks aandacht besteed aan de reacties uit het kiezersvolk. In dit onderzoek is de stem van het volk over de ontwikkelingen in de partij van 1966 tot 1971 onderzocht op basis van burgerbrieven aan de partijvoorzitters Sjeng Tans en Anne Vondeling. Daarbij zijn achtereenvolgend persoonlijke verzoeken, commentaren, emotionele betrokkenheid en reacties van de PvdA-voorzitters geanalyseerd.

Ten eerste gaven de persoonlijke verzoeken blijk van een cliëntelistische relatie tussen briefschrijvers met een afstand tot de politieke besluitvorming en de partijvoorzitters. Deze verzoeken werden voornamelijk geschreven door groepen die in de jaren zestig niet of onvoldoende van de toenemende welvaart meenden te profiteren zoals bejaarden, invaliden en weduwen. Zij verzochten de partijvoorzitter om hulp in het oplossen van onrechtvaardige tekortkomingen in het sociale overheidsbeleid in ruil voor politieke steun. Deze bedes kunnen niet los worden gezien van de uitbouw van de Nederlandse verzorgingsstaat in de jaren zestig en het imago van de PvdA als pleitbezorger van maatschappelijke minderheden. De briefschrijvers speelden ook in op dat imago. Dit getuigt van een groot politiek bewustzijn.

Daarnaast werden commentaren geschreven. In de eerste soort commentaren brachten burgers problematiek aan de orde die volgens hen niet (voldoende) door politici werd benoemd. Net als in de verzoeken wees men de bestuurders dus op tekortkomingen van hun beleid. De verzoeken werden echter ingegeven door een persoonlijke ervaring met onrechtvaardigheden in het beleid, terwijl de politiserende commentaren werden aangewakkerd door berichtgevingen in de media. De mediaverslaglegging zette daarnaast ook PvdA-leden aan om te reageren op de onenigheid binnen de partij in de tweede helft van de jaren zestig. Bovendien politiseerden zij de media door de voorzitters te wijzen op het belang van een inzet van de media tot bloei van de partij. Deze schrijvers veronderstelden een instrumentele relatie tussen verschillende media en de partij, terwijl de pers in de tweede helft van de jaren zestig juist autonomer gingen opereren.

Ten derde is de emotionele betrokkenheid op papier geanalyseerd om te bepalen welke verwachtingen schrijvers ten aanzien van de politiek en de voorzitters hadden. De verzoeken en commentaren waarin burgers wezen op onrechtvaardige hiaten van het politieke beleid hadden vanwege deze thematiek een afstandelijke toonzetting. Dit gold meer voor de betreffende commentaren, omdat ze niet door persoonlijke noden werden gedreven zoals de verzoeken. Daarentegen bleek uit de commentaren van partijleden een bewogen engagement bij de ontwikkelingen in de partij. Oudere partijleden keurden het optreden van jongeren en Nieuw Links geëmotioneerd af. Zij volgden een disciplineringsrepertoire waarin politieke participatie via beperkte en parlementaire procedures diende te geschieden. De acties van Nieuw Links pasten niet in dit beeld en zouden bovendien de noodzakelijke saamhorigheid binnen de partij afbreken die zij zelf met pijn en moeite hadden opgebouwd. De ouderen verwachtten van de voorzitters om de eenheid te herstellen door middel van krachtige disciplineringsacties. Ook het advies voor het instrumentele gebruik van de media moet vanuit dit disciplineringsrepertoire worden begrepen. Jongeren stelden hier een libertaire visie op politiek tegenover en uitten hun sympathie voor Nieuw Links. Deze groep schreef echter aanzienlijk minder, omdat zij zich aan het eind van de jaren zestig waarschijnlijk uitten via buitenparlementaire acties en niet via de geïnstitutionaliseerde burgerbrief.

In het vierde hoofdstuk bleek dat de burgerbrief inderdaad in hoge mate was geïnstitutionaliseerd. Een uitgebreid postverwerkingssysteem zorgde ervoor dat ieder stuk terecht kwam bij de PvdA'er die hem het beste kon afhandelen. Iedere ingekomen brief kreeg een unieke repliek. Verzoeken en commentaren over onrechtvaardigheden in het overheidsbeleid werden door de voorzitters uiterst serieus genomen. De voorzitters achtten het aan hun imago verplicht zo goed mogelijk te helpen. Wanneer hun ingrepen slaagden, bevestigden zij hun uitzonderlijke positie en daarmee de afstand die de burgers veronderstelden. Meestal kon de partijvoorzitter geen beslissende doorslag geven, maar had de brief hem wel gedwongen zich in de zaak te verdiepen. De kritische commentaren van oudere partijleden op de interne partijontwikkelingen lokten daarentegen veel minder actie uit aan de kant van de partijvoormannen. Zij waren bereid de jonge vernieuwers de ruimte te geven om de partij te moderniseren. De voorzitters zagen af van disciplineren, zodat zij niet tegemoet kwamen aan het verwachtingspatroon van de ouderen. Zo ontstond een verwijdering van dit deel van de achterban.

Op basis van deze deelbevindingen kan worden geconcludeerd dat het beeld over de verwijdering en politieke desinteresse van het electoraat tussen 1966 en 1971 genuanceerd moet worden. Allereerst bleek het alledaagse leven van burgers niet van politiek verstoken. Zij wezen de voorzitters op onrechtvaardige tekortkomingen in het overheidsbeleid, waar zij persoonlijk of indirect via de media of in hun omgeving mee werden geconfronteerd. Voor deze groep bleek de burgerbrief een zeer effectief middel: de voorzitters verdiepten zich in de problematiek en namen vervolgens al dan niet vruchtbare vervolgstappen om de betreffende onbillijkheid of leemte in het beleid aan de kaak te stellen of weg te nemen. Ook wanneer die acties niets opleverden, hadden de burgerbrieven toch een onderbrekende en attenderende invloed uitgeoefend op de gebruikelijke werkzaamheden van de voorzitter. Het is duidelijk dat de burgerbrief zo effectief vorm gaf aan tegen-democratische invloed als toezicht (*oversight*) op en aanklagen en corrigeren (*denunciation*) van het beleid van de autoriteiten door burgers. Terwijl de burgerbrief een effectief tegen-democratisch middel was om onrechtvaardigheden in overheidsbeleid aan te kaarten, bleek het minder doeltreffend voor partijleden die zich verzetten tegen de acceptatie van nieuwe vormen van politiek en deelname daaraan binnen de PvdA. Een verklaring hiervoor lijkt te zijn dat de voorzitters hun zinnen in dergelijke mate op de vernieuwing hadden gezet, dat zij de afkeurende reacties onderschatten. In dat geval is de verwijdering van een deel van de achterban niet alleen aan Nieuw Links te wijten, maar ook aan partijvoorzitter Tans en Vondeling.

Deze hypothese vereist echter meer onderzoek, net zoals de functie van de burgerbrief in het contact tussen burgers, hun vertegenwoordigers en de politiek. Ten eerste dient dit medium over een langere periode onderzocht te worden, zodat verschillen in vorm, inhoud en functie van de burgerbrief in verscheidene achtereenvolgende politieke periodes naar voren treden. Fenskes onderzoek is daar een goed voorbeeld van. Ten tweede zou een vergelijking tussen burgerbrieven aan politici van meerdere partijen en op verschillende posities inzicht kunnen geven in de diverse functies die de burgerbrief kan vervullen in de omgang tussen politici en burgers. Beyen, die aantoonde dat correspondentie tussen Franse vertegenwoordigers en hun achterban van het platteland een ander karakter draagt dan van die uit de stad, biedt hier bruikbare handvatten.²³⁵ Er is al met al nog genoeg te schrijven over wat de pen van het volk wel én niet schreef.

(woorden, exclusief voetnoten: 13.800)

²³⁵ Beyen, 'Clientelism and politicization'. Zie ook: M. Beyen, 'De politieke kracht van het dienstbetoon: interacties tussen burgers en volksvertegenwoordigers in Parijs, 1893-1914', *Stadsgeschiedenis* 7(2012) 74-85.

Bijlage

Twee voorbeelden van de postverwerkingsbriefjes die zijn te vinden in de correspondentie van de PvdA (zie hoofdstuk vier).

Model p 10.000-12-65

Ontv.	☒ In	Ex	FJG
24 okt. 1966	EM	VO	PD
Code: 877	Bo	Wbs	v. D.
Afl.: 390	Typ	VR	
Par.:			

Hoofdstuk 20-10-1966.

leer Tans,

In uw praatje op de radio in het programma van de Partij van de Arbeid

IISG, Archief PvdA, 366^d Corr. J.G.H. Tans okt.-nov. 1966. Brief van H. M., 20-10-1966. (V.W. van de Griend, foto postverwerkingsbriefje archief PvdA, Amsterdam 22-3-2016).

Model p 10.000-2-70

Ontv.	☒ Yz	Ex	Dir.
26 feb. 1970	Scr	Cla	Bo
Code: 7/2	Pe	Wbs	JR
Afl.:	Typ	VR	
Par.:			

De weledelgeboren heer
A. Vondeling,

Groningen, 26-2-1970

MJ

Sinds de 8 januari met de mij een brief verzonden gende van de A. Vondeling 7. Tusschen 31. Nieuw W.

IISG, Archief PvdA, 374^b Corr. A. Vondeling maart 1970. Brief van E.J. W., 26-2-1970. (V.W. van de Griend, foto postverwerkingsbriefje archief PvdA, Amsterdam 1-4-2016).

Literatuurlijst

- Aerts, R., 'Emotie in de politiek. Over politieke stijlen in Nederland sinds 1848', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* 5 (2003) Emotie in de Politiek, 12-25.
- Bank, J., 'Televisie in de jaren zestig', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden (BMGN)* 101(1) (1986) 52-75.
- Beyen, M., 'Clientelism and politicization. Direct interactions between deputies and "ordinary citizens" in France, ca. 1890 – ca. 1940', *Temp* 8 (2014) 17-32.
- Beyen, M., 'De politieke kracht van het dienstbetoon. Interacties tussen burgers en volksvertegenwoordigers in Parijs, 1893-1914', *Stadsgeschiedenis* 7(1)(2012) 74-85.
- Bleich, A.N., *Joop den Uyl 1919-1987: dromer en doordouwer* (Amsterdam, 2008).
- Bosscher, D., 'De Jaren 1946-1970', in: M. Brinkman, M. de Keizer en M. van Rossem (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam, 1994) 154-238.
- Brants, K., 'Opgejaagd door Ceberus. De moeizame mediatisering van de politieke communicatie', in: J. Bardoel, C. Vos, F. van Vree en H. Wijfjes (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam, 2009) 85-100.
- Carpentier, N., et al., 'Waves of media democratization: A brief history of contemporary participatory practices in the media sphere', *Convergence: The international journal of research into New Media Technologies* 19(3) (2013) 287-294.
- Daalen, R.M. van, *Klaagbrieven en gemeentelijk ingrijpen Amsterdam, 1865-1920* (Amsterdam, 1987).
- Engbersen R., en A. Sprinkhuizen, 'Welzijnsbeleid tussen flexibiliteit en versnippering', in: W. Trommel en R. Van der Veen (red.), *De herverdeelde samenleving. De ontwikkeling en herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat* (Amsterdam, 2004) 217-242.
- Fenske, M., *Demokratie erschreiben. Bürgerbriefe und Petitionen als Medien politischer Kultur 1950-1974* (Frankfurt am Main, 2013) 15-41.
- Frijhoff, F., 'Media en sociaal-culturele verandering. Drie kanttekeningen ter inleiding', in: H. Kleijer, A. Knotter en F. van Vree, *Tekens en teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen* (Amsterdam, 1992) 1-13.
- Hopkin, J., 'Clientelism and party politics', in: R. Katz and W. Crotty (eds.), *Handbook of party politics* (London, 2006) 406-423.
- Jong, W. de, *Van wie is de burger? Omstreden democratie in Nederland, 1945-1985* (Enschede, 2014).
- Kaal, H., 'De cultuur van het televisiedebat. Veranderende percepties van de relatie tussen media en politiek, 1960-heden', *Tijdschrift voor Geschiedenis (TvG)* 127(2) (2014) 293-316.
- Kennedy, J.C., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam, 1995).
- Klijn, A., *Onze man uit Maastricht. Sjeng Tans 1912-1993: een biografie* (Nijmegen, 2001).

- Koeneman, L., *Nieuw Links in de Partij van de Arbeid* (Groningen, 1979).
- Louw, A.A. van der, *Op de huid van de tijd. Herinneringen* (Amsterdam, 2001).
- Mellink, B., 'Tweedracht maakt macht: de PvdA, de doorbraak en de ontluikende polarisatiestrategie (1946-1966)', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden (BMGN)* 126:2 (2011) 30-53.
- Praag jr., Ph. van, *Strategie en illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA (1966-1977)* (Amsterdam, 1991).
- Prenger, M., *Televisiejournalistiek in de jaren vijftig en zestig. Achter het nieuws en de geboorte van de actualiteitenrubriek* (Diemen, 2014).
- Righart, H., *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam, 1995).
- Rosanvallon, P., *Counter-Democracy. Politics in an age of distrust* (Cambridge, 2008).
- Schuyt, C.J.M., *Noden en wensen. De verzorgingsstaat gezien als een historisch fenomeen* (2de Van Doornlezing Rotterdam, 2013).
- Sussmann, L.A., 'FDR and the White House Mail', *The Public Opinion Quarterly* 20(1) (1956) 5-16, 10.
- Sussmann, L.A., 'Mass political letter writing in America: the growth of an institution', *Public opinion quarterly* 23(2) (1959) 203-212.
- Uyl, J.M. den, 'De kwaliteit van het bestaan' (Eerste hoofdstuk uit het rapport van de Dr. Wiardi Beckman Stichting, jan. 1963: Om de kwaliteit van het bestaan, een studie over de besteding van de groei van het nationaal inkomen) in: J.M. den Uyl, *Inzicht en uitzicht. Opstellen over politiek en economie* (Amsterdam, 1978) 116-127.
- Velde, H. te, 'Egodocumenten en politieke cultuur', in: R. Aerts, J. de Jong en H. te Velde (red.), *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur* (Hilversum, 2002) 9-31.
- Velde, H. te, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam, 2002).
- Verbij, A., *Tien rode jaren: links radicalisme in Nederland, 1970-1980* (Amsterdam, 2005).
- Vingerling, H., en C.C. Schouten, *Democratisch Socialisten '70: nevenstroom in de sociaal-democratie?* (Rotterdam, 2003).
- Voerman, G., 'Partijcultuur in Nederland. Naar nieuwe invalshoeken in de studie van de politieke partij', in: G. Voerman en D.J. Wolffram (red.), *Benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Groningen, 2006) 43-49.
- Vondeling, A., *Nasmaak en voorproef. Een handvol ervaringen en ideeën* (Amsterdam, 4^e druk 1968).
- Wijfjes, H., *Journalistiek in Nederland, 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam, 2004).
- Zimmermann, H-P., 'Lebenswelt und Politik. Bürgerbriefe an Helmut Schmidt 1982', in: P. Janich, *Humane Orientierungswissenschaft. Was leisten verschiedene Wissenschaftskulturen für das Verständnis menschlicher Lebenswelt* (Würzburg, 2008) 203-226.

Lijst van archivalia

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG).

Archief PvdA

Inv.nr. 365-367 Correspondentie van Tans als partijvoorzitter (1965-1969).

Archief PvdA

Inv.nr. 373-375 Correspondentie van A. Vondeling, voorzitter vanaf maart 1969. 1969-1971.

Archief PvdA

Inv.nr. 668 Codeboekjes, coderingslijsten van het archief van de PvdA. 1951-1959, 1966/1967 en 1979/1980.

Koninklijke Bibliotheek Historische Kranten (online <http://www.delpher.nl/nl/kranten/>)

Algemeen Handelsblad, 12-03-1969.

Algemeen Handelsblad, 20-3-1969.

Algemeen Handelsblad, 23-3-1970.

De tijd: dagblad voor Nederland, 15-02-1966.

Staten-Generaal Digitaal (online <http://www.statengeneraaldigitaal.nl/>)

Aanhangsel Handelingen II 1965/1966, nr. 385.

Geraadpleegde periodieken

Opinie: veertiendaags orgaan van de Partij van de Arbeid jaargang 2 (1966)- 5 (1969).

Afbeelding voorzijde

Linde, F. van der, 'De PvdA maakt er meer werk van' (Amsterdam, 1981).

Het Geheugen van Nederland (online afbeelding).

<http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/NAGO02:IISG-30051000283058> (geraadpleegd 24-5-2015). Let op de centrale positie van de vuist die een pen vasthoudt. Het verbeeldt per toeval de centrale rol van de burgerbrief als verbinding tussen alledaagse ervaringen van burgers en het politieke centrum.